

კავლე ინგოროყვა

საქართველოს ტერიტორიის
საზღვრების შესახებ

რუსთაველის საზოგადოების გამომცემლობა

„სარანგი“

საქართველოს ტერიტორიის საზღვრების შესახებ

საქართველოს ტერიტორია კლასიკურად დამთავრებულს მთლიანს წარმოადგენს — ისტორიულად, გეოგრაფიულად, ეკონომიურად და ეთნოგრაფიულად.

საქართველოს საზღვრები ამოხაზა ოცი საუკუნის ისტორიამ; საქართველო არის ერთი ისტორიული სხეული, შეკავშირებული მრავალ-საუკუნოვანი სახელმწიფოებრივი და კულტურული ერთობით.

საქართველო ამავე დროს ერთი მთლიანი ფიზიკალ-გეოგრაფიული პროვინცია არის, ერთი ქვეყანა — შემოფარგლული ბუნებრივის საზღვრებით. საქართველო მიაგავს ციხეს, რომელსაც ყველა მხრით კედლები არტყია:

- ჩრდილოეთით მას აკრავს კავკასიონის ქედი — მისი მთავარი შტოებით;
- სამხრეთით მას ზღუდავს — აგრეთვე თოვლიანი მთების ერთი მთლიანი სისტემა: სამხრეთ-კავკასიის მთავარი წყალთაგამყოფი ქედი (— მტკვარისა და ჭოროხის აუზების სამხრეთ მიჯნაზე შემორტყმული);
- დასავლეთით არტყია შავი ზღვა;
- და მხოლოდ ერთის ვიწრო პირით — აღმოსავლეთის მხრიდან — ეკვრის საქართველო ადერბეიჯანის ბარსა,

მაგრამ აქედანაც მას მდინარეების ერთიანი ხაზი გაჰყოფს: კავკასიის მთავარი მდინარე მტკვარი, თავისი შემდინარეებით: ქეგამით და ალაზან-ქურმუხით.

საქართველოს საზღვრების ეს ბუნებრივი დამთავრება გეოგრაფიულ მიჯნებზე — წინასწარ განსაზღვრავს საქართველოს ეკონომიურ მთლიანობას. ამ ტოპოგრაფიულ ზღუდეებში მოქცეული მხარე-კუნძული არის ერთი ქვეყანა, ერთი ბუნებრივი, ორგანიულად მთლიანი სამეურნეო-ეკონომიური პროვინცია. თვითეული მხარე ამ ქვეყნისა მჭიდრო სამეურნეო ურთიერთობით არის შეკავშირებული დანარჩენ მხარეებთან, და ამავე დროს მეზობელ ქვეყნებიდან მოწყვეტილია ბუნებრივი ზღუდეებით, და ამიტომაც არც ერთ კუთხეს საქართველოსას არ შეუძლია ეკონომიური არსებობა მთლიან საქართველოს გარეშე. ჩამოჭრა საქართველოდან რომელიმე კუთხისა, რომელიც — თითონ გეოგრაფიული პირობებისა გამო — ყველა არტერიებით გადაბმულია მრთელთან, — ეს იქნებოდა ერთი ორგანიული სამეურნეო ეკონომიური სხეულის დასახიჩრება. და თავისთავად შემთხვევითი როდია ისტორიული გაერთიანება საქართველოსი ერთ კოლლექტივად ზემოხსენებულ ბუნებრივ საზღვრებში: ისტორიას აქ ჰქმნიდა გეოგრაფიის ლოლიკა; ისტორიას გენეტიური კავშირი ჰქონდა საქართველოს ორგანიულ ეკონომიურსა და ტერიტორიულ მთლიანობასთან.

დასასრულ, საქართველოს ქვეყანა ეთნოგრაფიულადაც მთლიან ერთეულს წარმოადგენს. როდესაც ეთნოგრაფიაზე ვამბობთ, ჩვენ მხედველობაში გვაქვს რასაკვირველია არა ცალკე სოფლები, ან ცალკე რაიონები, რომლის გამოთიშვა შეუძლებელია მისი ბუნებრივი სამეურნეო-ეკონომიური ჰინტერლანდისაგან; ეთნოგრაფიაზე მსჯელობის დროს, ცხადია, სახეში უნდა გვქონდეს მრთელის პერსპექტივა, ქვეყანა აღე-

ბული მის ბუნებრივს გეოგრაფიულსა და ეკონომიურ ფარგლებში, — და არა ცალკე ხელოვნური ჩამონატრები ორგანიულად მთლიანი ტერიტორიული სხეულისა. და საქართველო, — ასე კლასიკურად დამთავრებული თავის საზღვრებში — თითონ ბუნებისაგან გამოკვეთილ მიჯნებზე; ჩამოქნილი ერთ ორგანიულ სხეულად — როგორც ბუნებრივი სამეურნეო-ეკონომიური მთლიანობით, ისე მრავალ-საუკუნოვანი სახელმწიფოებრივი და ისტორიულ-კულტურული პირობებით, — ეს ქვეყანა ეთნოგრაფიულადაც დიდ ერთფეროვნებას წარმოადგენს. ეთნოგრაფიული მთლიანობის მხრით საქართველო ბედნიერი გამონაკლისია კავკასიის სხვა ქვეყნებიდან: საქართველოში — ქართული ელემენტი მრთელი მოსახლეობის სამ მეოთხედამდე აღწევს (საქართველოში — გარდა ქალაქებისა — ქართველობა შეადგენს 77,6 %-ს მრთელი მოსახლეობისას, ხოლო ქალაქების მითვლით — 72,5 %-ს). მეზობელი ქვეყნებიდან — თათარისტანში (ადერბეიჯანში) — მაგალითად, — თურქები შეადგენენ მრთელი მოსახლეობის 61 %-ს; კიდევ უფრო ნაკლებია სომხების % სომხეთში. და საზოგადოდ იშვიათია მეორე ერი, როგორც ქართველობა, რომელსაც პოლიტიკური უფლებების დაკარგვის ხანაში — საზღვრების ღიად დარჩენის დროს — შეენარჩუნებინოს ასეთი ეთნოგრაფიული ერთფეროვნება თავისი მიწა-წყალისა. ასე მაგ., იმ ქვეყნებში, რომელთაგან შესდგა ახალი სახელმწიფოები რუსეთის ნანგრევებზე: პოლონეთში, უკრაინაში ან ლიტვაში ადგილობრივი ერების % არ სჭარბობს ქართველებისას. ბევრად ნაკლები იყო ადგილობრივი ელემენტი მაგ., ბულგარეთში, როდესაც აქ ახალი — ბულგარეთის სახელმწიფო შეიქმნა.

ამნაირად ქართველობამ დღემდე შეინარჩუნა ეთნოგრაფიული მთლიანობა თავისი ქვეყნისა იმ მრავალი განსაცდელის

მიუხედავად, რომელიც მას ისტორიამ არგუნა. და ამ მხრივ ზომ განსაკუთრებით საფრთხეს განუმზადებდა საქართველოს მთლიანობას წარსული საუკუნე რუსთა მფლობელობისა, რო-
დესაც რუსეთის მმართველობა ყოველნაირად ზღუდს უწყობდა საქართველოს კოლონიზაციას უცხო ელემენტების მიერ, რა-
თა ამით დაესუსტებია ქართველობა — როგორც ყველაზე კულტურული ერი კავკასიაში, და ამასთან ერთად-ერთი ერი ამ მხარეში, რომელსაც ჰქონდა სახელმწიფოებრივი წარსული.

ქვემოთ წარმოდგენილია საქართველოს სახელმწიფო საზღვრების დეტალური მოხაზულობა, და მოკლე სტატისტიკური ცნობები საქართველოს მოსახლეობის შესახებ.

საქართველოს სახელმწიფო საზღვრები

საზღვრები საქართველოს სახელმწიფოსი (ეს ამავე დროს საქართველოს ისტორიული საზღვრებია) — შემდეგი არის:

ა) ჩრდილოეთით: კავკასიონის მთავარი ქედი და მისი შტო კავკასიონის პირიქითელი ქედი.

საზღვარი დაიწყება მდინარე მაკოფსეს შესართავიდან შავ ზღვასთან, — საცა კავკასიონის მთავარი ქედი უახლოვდება შავ ზღვას, და რომლის ჩრდილოეთით ეს ქედი ჰკარგავს ველურ ხასიათს. საზღვარის ხაზი გასდევს ჯერ მდინარე მაკოფსეს — შესართავიდან დაწყებული ვიდრე სათავეებამდე, გაივლის დიდი ფსეუშხოს მწვერვალს, მიჰყვება წყალთაგამყოფ ხაზს მდინარეების ტუაფსესა და აშეს შუა, და მიაღგება კავკასიონის მთავარ (წყალთაგამყოფ) ქედს — გოითხის უღელტეხილიდან 20 კილომეტროზე სამხრეთ-აღმოსავლეთით. მოკი-

დებული ამ პუნქტიდან საქართველოს საზღვარი მიჰყვება კავკასიონის ქედებს: ვიდრე ვაინქ-ფარსის მწვერვალამდე — კავკასიონის მთავარ (წყალთაგამყოფ) ქედს; ვაინქ-ფარსის მწვერვალიდან ვიდრე შავი-კლდის მწვერვალამდე — ყაზბეგის-მთის სისტემას, ეგრედ წოდებულ კავკასიონის პირიქითელ ქედს (რუსულად Bokovoï Kavkazski Khrèbèt), რომელიც ერთი უმთავრესი მთაგრეხილთაგანია კავკასიონის ქედზე; შავი-კლდის მწვერვალიდან მოკიდებული — ხელახლა კავკასიონის მთავარ (წყალთაგამყოფ) ქედს ვიდრე მწვერვალამდე 11389 ფუტის სიმაღლისა, რომელიც მდებარეობს ზაქათალის ოლქის აღმოსავლეთ მიჯნაზე.

მრთელი ეს ჩრდილოეთი საზღვარი საქართველოსი კავკასიონის ქედებზე, — მიჰყვება დღევანდელ ადმინისტრაციულ საზღვრებს შავი ზღვის სანაპირო გუბერნიისას, სოხუმის ოლქისას, ქუთაისის გუბერნიისას, ტფილისის გუბერნიისას და ზაქათალის ოლქისას — შემდეგის მცირეოდენის ცვლილებით ტფილისის გუბერნიის საზღვრებზე: საქართველოს საზღვრებში შემოდის სოფ. ლარსის რაიონი (=მდინ. თერგის ხეობა — ვიდრე პუნქტამდე სოფ. ლარსიდან ორ კილომეტროზე ჩრდილოეთით), რაც შეადგენს საქართველოს მხარის ხევის ნაწილს; ხოლო ტფილისის გუბერნიიდან გადადის საჩხერის საზღვრებში სოფ. სახანოს რაიონი (=მდ. არღუნის ხეობის ნაწილი — დაწყებული პუნქტიდან, რომელიც მდებარეობს მდ. ბლუხას შესართავის და მდ. მეშე-ხის შესართავის შუა მანძილზე).

ბ) აღმოსავლეთით: მდინარეების — ქურმუხისა და ალაზნის აუზების აღმოსავლეთი მიჯნა, მდ. მტკვარი, და მდ. ქეგამი.

საზღვარის ხაზი მიჰყვება ჯერ ქედს, რომელიც ჩამოვარდება ზემოხსენებული მწვერვალიდან 11389 სიმაღლისა და გაივ-

ლის რა გზად მწვერვალებს: ქასაპს, უსახელო მწვერვალს 8568 ფუტის სიმაღლისა, უსახელო მწვერვალს 3682 ფუტის სიმაღლისა, — მიაღგება მდ. ყაშყაჩაის ამ უკანასკნელი მწვერვალიდან ოთხ კილომეტროზე სამხრეთით. აქედან საზღვარის ხაზი მიჰყვება მდ. ყაშყაჩაის (ცნობილს ქვემოდაყარაჩაის სახელით) — ვიდრე ეს მდინარე შეერთვოდეს მდ. აგრიჩაის. მოკიდებული ამ პუნქტიდან საზღვრის ხაზი გაივლის ჯერ ბოზდ-დაღის მწვერვალს, შემდეგ უსახელო მწვერვალს 1684 ფუტის სიმაღლისა (— რომელიც მდებარეობს ყონჯიშინის ქედზე), და მიაღგება მდ. მტკვარს — მდ. ალაშნის შესართავთან. მოკიდებული აქედან საქართველოს საზღვარია ჯერ მდ. მტკვარი ვიდრე მდ. ძეგამის შესართავამდე, ხოლო შემდეგ — მდ. ძეგამი ვიდრე სათავეებამდე (ალაგელარის მწვერვალამდე — მტკვარ-არაქსის წყალთაგამყოფ ქედზე).

გ) სამხრეთით: **მტკვარ-არაქსის მთავარი წყალთაგამყოფი ქედი**, — ვიდრე ბრესტიტოვსკის ხელშეკრულების საზღვრამდე, საიდანაც იწყება სადაო ოლქები საქართველოს და ოსმალეთს შორის.

საზღვარი, მოკიდებული ალაგელარის მწვერვალიდან, მიჰყვება მთავარ წყალთაგამყოფ ქედს, რომელიც გასდევს მდინარეების მტკვარისა და არაქსის აუზების შუა და მიდის სულ ამ ქედზე გაყოლებით ვიდრე უჩითაფალარის მწვერვალამდე, — საიდანაც დაიწყება ბრესტის საზღვარი.

ბრესტის ხაზის სამხრეთით მდებარე საქართველოს ორი მხარე: ბათომი და არტაანი — ამჟამად ბრესტის ხელშეკრუ-

ლების ზონაში შედის*. თანხმად ამ ხელშეკრულებისა — ამ მხარეთა მცხოვრებთ მიენიჭათ ეროვნულ-პოლიტიკური თვით-გამორკვევის უფლება; დღეს-დღეობით კი ბათომი და არტაანი, წინააღმდეგ ბრესტის ხელშეკრულებისა დაჭერილია ოსმალეთის ჯარის მიერ. — ოსმალეთმა ამავე დროს მოახდინა ოკუპაცია ბრესტის სამიჯნო ხაზის ჩრდილოეთითაც — საქართველოს ნაწილის ახალციხე-ახალქალაქის მხარისა ვიდრე აბასთუმანამდე და აწყურამდე.

დ) საქართველოს დასავლეთი საზღვარია — **შავი ზღვა.**

ტერიტორიას საქართველოს სახელმწიფოსას, მოთავსებულს ამ საზღვრებში, შეადგენს დღევანდელის ადმინისტრაციულის დანაწილებით შემდეგი პროვინციები (გარდა ბათომის და არტაანის მხარეებისა, რომლებიც ბრესტის ხელშეკრულების ზონაში შედიან):

გუბერნიები — ტფილისისა და ქუთაისისა**¹; ოლქები — სოხუმისა, სოჭისა და ზაქათალისა***²; და ტფილისის პროვინციის სანაპირო მხარეები (ჩამონაჭრები ტფილისის პროვინციიდან რუსეთის მმართველობის მიერ მოხდენილი ადმინისტრაციული გადამიჯნით): ქვემო-ყარაის ველი, ბამბაკი და ყაზახ-შამშადილი.

* სამხრეთი საზღვარი საქართველოს ამ ორი მხარისა — ბათომისა და არტაანისა — შემდეგია: ჯერ ჩილდირის მთების სისტემა, რომელიც სამხრეთის მხრით ზღუდავს ჩილდირის ტბას; შემდეგ მტკვარ-არაქსის მთავარი წყალთაგამყოფი ქედი — ვიდრე მდ. მტკვრის სათავეებამდე; აქედან ჭოროხ-არაქსის მთავარი წყალთაგამყოფი ქედი — ვიდრე ოსმალეთის სახელმწიფო საზღვრამდე 1914 წლისა.

** ტფილისის გუბერნია ხაზის შესწორებით — ჩრდილოეთის მხრით — საქართველოს ისტორიულ საზღვარზე, ე. ი. სოფელ ლარსის რაიონის მიმატებით და სოფელ სახანოს რაიონის გამოკლებით.

*** სოჭის ოლქი — ძველს საზღვრებში (მდ. მაკოფსეს ხაზამდე). ზაქათალის ოლქი — ხაზის ზემოდ ნაჩვენები მცირეოდენის შესწორებით აღმოსავლეთ მიჯნაზე (მდ. ყაშყაჩაის გასწვრივ).

საქართველოს მოსახლეობა

1. საქართველოში — გარდა ახალციხე-ახალქალაქის, ბათუმის და არტანის მხარეებისა*

საქართველოში შემდეგი ორი ბუნებრივი, გეოგრაფიული და სამეურნეო-ეკონომიური რაიონებია:

- 1) აღმოსავლეთი საქართველო (ანუ ტფილისის გუბერნია),
- 2) დასავლეთი საქართველო (ანუ ქუთაისის გუბერნია).

დანარჩენი ადმინისტრაციული ერთეულები, პატარა სანაპირო მხარეები საქართველოსი, — წარმოადგენენ უშუალო გეოგრაფიულ გაგრძელებას ამ მთავარი პროვინციებისას და სამეურნეო პირობებით გამოუყოფელი არიან მათგან. ეს მხარეებია:

3) სამურზაყანო-აფხაზეთ-ჯიქეთის მხარე (=სოხუმის და სოჭის ოლქები), რომელიც დასავლეთ საქართველოსთან ერთად შეადგენს ერთ ეკონომიურ ოლქს; და

4) აღმოსავლეთ საქართველოს სანაპიროები: ქვემო-ყარაის ველი, ბამბაკი, ყაზახ-შამშადილი და ზაქათალი, — რაც ტფილისის პროვინციის განუყოფელ პინტერლანდს წარმოადგენს.

მოსახლეობა ამ პროვინციებისა შემდეგია:

1 — 2. ტფილისის და ქუთაისის გუბერნიები. საქართველოს ამ ორ მთავარ პროვინციაში ქართველობა შეადგენს მოსახლეობის დიდ უმრავლესობას. სულ ორსავე გუბერნიაში 1916 წლისათვის ითვლება (გარდა ჯარში გაწვეულებისა) 2.236.000 სული მკვიდრი მცხოვრები, მათ შორის ქართველი — 1.765.000

* საქართველოს ამ სამი მხარის (ახალციხე-ახალქალაქის, ბათუმის და არტანის) შესახებ, რომლებიც დღეს ოსმალთა ჯარების მიერ არის დაჭერილი, — სტატისტიკური ცნობები წარმოდგენილია ქვემოთ ცალკე.

სული = 78,9%; დანარჩენები სხვადასხვა მცირე-რიცხოვანი ჯგუფებია.

ასეთ ჯამს ვღებულობთ ქალაქების მითვლით, სადაც, როგორც ყოველგან, შედარებით მეტია უცხო ელემენტი; ქალაქების მიუთვლელათ ამ ორს პროვინციაში ითვლება 1.862.000 სული მკვიდრი მცხოვრები*, მათ შორის ქართველები 1.600.000 სული, ხოლო დანარჩენი სხვა და სხვა პატარა ჯგუფები — 262.000 სული; ქართველობა შეადგენს მრთელი მოსახლეობის 85,9%-ს.

3. სამურზაყანო-აფხაზეთ-ჯიქეთის მხარე (სოხუმის და სოჭის ოლქები).

აქედან ჯიქეთი (=სოჭის ოლქი) თითქმის დაუსახლებელია**.

* აქ მითვლილია აგრეთვე საქართველოს მკვიდრი მცხოვრებნი, დროებით გასულნი სამუშაოდ ერთი პროვინციიდან მეორეში, სულ 27.000 სული (ტფილისის გუბერნიაში — 14.000; ქუთაისისაში — 13.000).

** ჯიქეთი დაცარიელდა ადგილობრივი მკვიდრი ელემენტის აფხაზ-უბიხების გადასახლებისა გამო თავისი მიწა-წყლიდან წარსული საუკუნის სამოციან წლებში, — რაც რუსეთის მმართველობის ბარბაროსული პოლიტიკის წყალობით მოხდა. ამის შემდეგ ეს ოლქი განზრახული იყო რუსული კოლონიების მოსაწყობად, მაგრამ რადგან მასსიური ჩამოსახლება რუსებთანაა ვერ მოხერხდა ადგილობრივი კლიმატიური პირობების გამო, ხოლო აფხაზ-ქართველებს დიდ დაბრკოლებას უჩენდნენ აქ მამულის შესაძენად, ამიტომ ეს მხარე დღემდის თითქმის დაუსახლებელი დარჩა. დღეს სოჭის ოლქში ითვლება მკვიდრი მოსახლეობა (გარდა დროებით მცხოვრებთა): სოფლებში — 15.000 სული, ქ. სოჭში 2.000 სული, ე. ი. მთელი 4.000 კვადრატის კილომეტრის მანძილზე 17.000 სული. ეროვნებათა მიხედვით, ამათ შორის ქართველი არის 1.700, აფხაზი — 1.400, სხვებიც ასეთი პატარა ჯგუფებია: რუსები, ბერძნები, სომხები, მოლდაველები, ესტონელები და გერმანელები. (რაც შეეხება დროებით მცხოვრებთა — ამათ შორის ქართველია: სოფლებში 3.600, ქ. სოჭში 1.300 სული).

სამურზაყანო-აფხაზეთში (=სოხუმის ოლქში) მოსახლეობის უმრავლესობას შეადგენს ქართველობა; შემდეგი ადგილი უჭირავს ქართველების ძმურად მონათესავე ტომს აფხაზებს, სხვები — მცირე-რიცხოვანი უმნიშვნელო ჯგუფებია. სულ სოხუმის ოლქში 1916 წლისათვის ითვლება — ქ. სოხუმის გარდა — 126.000 სული მკვიდრი მცხოვრები, აქედან ქართველი — 70.000 სული, აფხაზი — 42.000 სული. რაც შეეხება ქ. სოხუმს, იგი — ეროვნული შემადგენლობით ქართულს ქალაქს წარმოადგენს (ქართველობა ითვლება აქ 25.000 სული, აფხაზები 400 სულამდე). ამნაირად აფხაზეთ-სამურზაყანოში, რომ არ მივიღოთ მხედველობაში ქ. სოხუმი, რომელსაც სპეციფიური ქართული ხასიათი აქვს, და რომ ავიღოთ მარტოდენ სოხუმის ოლქის სოფლების მკვიდრი მოსახლეობა, აქ ქართველობა არის — 55,6%; აფხაზები — 33,3%; სხვა და სხვა პატარა ეროვნული ერთეულები 11,1%; ხოლო ერთად მრთელი ქართული ჯგუფი (ქართველები და აფხაზები) — 88,9%.

კერძოთ აფხაზების შესახებ, რომელთაც ჩვენ აქ ქართველებთან ერთად ვასახელებთ ერთ ჯგუფში, — უნდა ვიცოდეთ: აფხაზებს ქართველებთან აერთებს არა მარტო ახლო რასისული ნათესაობა (ისინი ეკუთვნიან ქართულ-მთიულურ ენათა ოჯახს, და ლინგვისტურად აფხაზურ ენას უჭირავს საშვალო ადგილი ქართულ ენასა და მთიულურ ენებს შუა), მათ აერთებს ქართველებთან არა მარტო სარწმუნოება (მთელს ამ მხარეში აფხაზთა შორის ქრისტიანია 80 პროცენტამდე: 35.000 სული), არამედ აფხაზობა ქართველობასთან შეკავშირებულია მრავალ-საუკუნოვანი კულტურული ერთობით. აფხაზობა თაობითვე შედიოდა საქართველოს სახელმწიფოებრივ ერთეულში, და აფხაზთა ტომს, მიუხედავად მისი რიცხოვობრივი სი-

მცირისა, დიდი ღვაწლი მიუძღვის საქართველოს ისტორიის წინაშე; აფხაზეთში დაიწყო საქართველოს სახელმწიფოებრივობის აღორძინება (ამის ანარეკლი შენახულა ქართველ მეფეთა ტიტულატურაშიაც, რომელიც ასე იწყებოდა: „მეფე აფხაზთა და ქართველთა“) ქართული დინასტია-კი ნახევრად აფხაზური იყო, აფხაზებმა მისცეს ამ ქვეყანას არა ერთი და ორი გამომჩენილი პირი (ცნობილია თვითონ ბიზანტიური წყაროებით ქართველი ფილოსოფოსი იოანე, ტომით აფხაზი), მოკლედ — საქართველოს ოც-საუკუნოვანი ისტორია ეს ამავე დროს აფხაზეთის ისტორია არის.

4. **აღმოსავლეთ საქართველოს სანაპიროები:** ქვემო-ყარაია, ზაქათალა, ბამბაკი და ყაზახ-შამშადილი.

ა) ქვემო ყარაიას ველი — დაუსახლებელია.

ბ) ზაქათალის ოლქში — ვიდრე იმ ხაზამდე, სადაც გასდევს საქართველოს სახელმწიფო საზღვარი (მდ. ყაზ-ყაჩაის მიჯნამდე), 1909 წლისათვის ითვლება — ადმინისტრაციის ოფიციალური ცნობებით — 69.825 სული მკვიდრი მცხოვრები*. მოსახლეობს აქ ოთხი ხალხი**: ჭარელები (=ლეკის ცალკე ტომია, ენით შორეული ნათესაობა აქვთ ავარიელებთან) — 29.785 სული=42,6%; წებურელები (ესენიც ლეკის ტომთა ჯგუფს ეკუთვნიან, ცალკე ენა აქვთ) — 11.485 სული=16,5%; მულალები (=ტომით მონგოლები არა-

* გარდა პატარა ქალაქის ზაქათალისა, სადაც ითვლება (იმავე წელს) 1.498 სული მკვიდრი მცხოვრები.

** ეთნოგრაფიული შემადგენლობა ზაქათალის ოლქის მოსახლეობისა წარმოდგენილია საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების გამოკვლევის თანახმად; ამ საზოგადოების მიერ გაგზავნილ მკვლევართ საგანგებოდ შეადარეს თვითეულ სოფელზე ეთნოგრაფიული ცნობები ზემოდ-ნახსენები 1909 წლის ოფიციალური სტატისტიკისა.

ან; მონგოლური დავიწყებული აქვთ, ლაპარაკობენ თურქულს) — 11.121 სული=15,9%; და ქართველები, — რომლებიც ჭარელების შემდეგ ყველაზე დიდ ერთეულს შეადგენენ ზაქათალის ოლქში: ქართველობა ითვლება აქ 17.434 სული (=25%), მათ შორის ქრისტიანი ქართველი 4.263 სული, მუსულმანი ქართველი — 13.171 სული*. როგორც ქრისტიან ისე მუსულმან ქართველებს წმიდად შეუნახავთ ქართული დედა-ენა.

ზაქათალის ოლქის ამ ოთხ პატარა ეროვნულ ჯგუფებს შორის ადგილობრივი მკვიდრი ელემენტი ქართველები არიან, ხოლო სხვები ბოლო დროს არის ჩამოსახლებული ამ ძირეულ ქართულ პროვინციაში. ასე, — ჭარელ-წეხურელები გადმოიყვანა დაღესტნიდან სპარსეთის მმართველობამ მეჩვიდმეტე საუკუნეში (როცა აღმოსავლეთი საქართველო ერთ ხანად დაიჭირეს შაჰ-აბაზის ურდოებმა) და დაასახლა ადგილობრივი მკვიდრი ქართველობის პარტახზე, რომლებიც აჰყარეს აქედან, რიცხვით 100.000-ზე მეტი და გადაიყვანეს სპარსეთში**,

* ქრისტიანი ქართველების სოფლებია: კაკი, მეშაბაში, დიდი ალათემური, პატარა ალათემური, ბაზარ-თალა, ბახთალა, საკანი, ყარამეშა, ქეშ-გუთანი, ხარაბ-თალა, ალი-ბეგლო, ქოთუქლო, და ყორალანი (ამ უკანასკნელში ნახევარი მოსახლეობისა ქრისტიანი ქართველებია; დანარჩენებში მარტო ქრისტიანი ქართველები მოსახლეობენ); მუსულმანი ქართველების სოფლებია: ალიაბათი (ანუ ელისენი), სოსკანი, მარსანი, ლალაფაშა, ჩუდულო, ძაგამი, თასმალო (რამდენიმე კომლი ქრისტიანი ქართველებიც ურევია), შოთავარი, ბაბალო, ვერხვიანი, ენგიანი, მოსული, ფადარი, ყანდახი, ყაფანახჩი, ითი-თალა.

** ქართველობის იმ ერთ ნაწილს, რომლებიც გადასახლებული არიან ფერეიდანის მიდამოებში, (ისპაანის ახლოს), დღემდე წმიდათ დაუცავთ ქართული დედა-ენა და ქართული შეგნება. ამ ქართველების რიცხვი აქ აღწევს 50.000-მდე.

ჩასახლება არა-ქართული ელემენტისა ზაქათალაში მოხდენილ იქნა სტრატეგიული მიზნით, და მართლაც ზაქათალის ოლქი, შემოჭრილი საქართველოს ველების შუაგულში (ალაზნის ველის შუა წელში) ნამდვილი შემოსავალი კარებია ტფილისის პროვინციისა.

გ-დ) ბ ა მ ბ ა კ ი და ყ ა ზ ა ხ-შ ა მ შ ა დ ი ლ ი. სულ ორ-სავე კუთხეში ითვლება 1916 წლისათვის 178.000 სული მკვიდრი მცხოვრები, უმთავრესად საქართველოს სომხები და თათრები*. ჩამოსახლებულნი საქართველოს ამ ოლქებში სხვა და სხვა დროს**, ეს ხალხი ხანგრძლივი მეზობლური ურთიერთობისა გამო ქართველობასთან — კულტურულად დაუახლოვდა საქართველოს მკვიდრ მცხოვრებთ. ამიტომაც იყო ეს მხარე, მიუხედავად იმისა რომ აქ მოსახლეობის დიდ პროცენტს შეადგენდა მუსულმანობა, ყველაზე ლოიალური პროვინცია იყო საქართველოს სახელმწიფოსი და მისი ჩამოშორება ვერ შესძლეს დიდმა მეზობელმა მუსულმანურ სახელმწიფოებმა მაშინაც-კი როდესაც ამ სახელმწიფოთა გავლენა საქართველოზე ვრცელდებოდა. — ჩვენ აქ არას ვამბობთ იმის შესახებ, რომ ეს მხარე მჭიდრო სამეურნეო ურთიერთობით არის გადახმული საქართველოსთან, და რომ ჩამოშორება საქართველოდან ისტორიულად ამ მისი განუყოფელი ნაწილებისა დაარღვევდა საქართველოს როგორც ეკონომიურსა ისე ტერიტორიულს მთლიანობას: ეს იქნებოდა მორღვევა საქართველოსა

* სახელდობრ ბამბაკში: სომეხი 40.000, თათარი 5.000, სხვები 2.000; ხოლო ყაზახ-შამშადილში: სომეხი 60.000, თათარი 65.000, სხვები 6.000.

** კერძოდ სომხების ერთი ნაწილი ოსმალეთიდან არის გადმოხვეწილი მეცხრამეტე საუკუნის მანძილზე; ნაწილი გადმოსახლებულია მათისავე თხოვნით საქართველოს მეფის ერეკლე II-ის მიერ მეთვრამეტე საუკუნის გასულს ყარაბაღიდან, საცა სომხობა დიდ ღვენას განიცდიდა;

ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს
გარდა ახალციხე-ახალქალაქის,

1916

წინამდებარე
ოფიციალური

საქართველოს პროვინციები: (ქალაქების მოსახლეობა ნაჩვენებია ცალკე)	სივრცე (ოთხ- კუთხი კილო- მეტრებით)	მოსახლეობა	ეთნოგრაფიული	
			ქართველთა ჯგუფი	
			ქართვე- ლები	აფხაზები
1. აღმოსავლეთი საქართველო (=ტფილისის გუბერნია)	36.184	812.000	563.000	
2. დასავლეთი საქართველო (=ქუთაისის გუბერნია)	21.556	1.023.000	1.010.000	
3. სამურზაყანო-აფხაზეთი-ჩიქეთი (=სოხუმის და სოჭის ოლქები**)	12.247	148.000	71.000	43.000
4. აღმოსავლეთ საქართველოს სანაპირო მხარეები:				
ა) ქვემო ყარაიას ველი	1.200			
ბ) ბამბაკი	1.040	47.000		
გ) ყაზახ-შამშადილი	5.408	131.000		
დ) ზაქათალის ოლქი***	3.564	76.000	19.000	
საქართველოს მეკიდრი მცხოვრებნი, გასულნი დროებით თავისი პროვინ- ციიდან საქართვე. სხვა პროვინციებ- ში****		50.000	50.000	
ჯარში გაწვეული სოფლებიდან		199.000	167.000	
ს უ ლ — ქალაქების მიუთვლელად	81.209	2.479.000	1.880.000	43.000
		100%	75,9%	1,7%
ქალაქები		427.000	192.000	1.000
ჯარში გაწვეული ქალაქებიდან		40.000	19.100	
ს უ ლ — ქალაქების მითვლით	81.209	2.946.000	2.091.000	44.000
		100%	71,0%	1,5%

მოსახლეობა

ბათუმის და არბანის მხარეებისა

წელს

ცხრილი საქართველოს მკვიდრი მოსახლეობისა შედგენილია უკანასკნელ სტატისტიკის (1916 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერის) მიხედვით.

შემაღენლობა მოსახლეობისა				შენიშვნები
სხვა ერები				* ქარელები და წებურელები.
სომხები	თურქები-სპარსელები.	ქურთები.	ლექის ტომები*	
91.000	76.000			
1.000	1.000			
6.000				
				** სოჭის ოლქი—ძველ საზღვრებში: მდ. მაკოფსეს ხაზამდე.
ა	ბ	ღ	ი	
40.000	5.000		2.000	
60.000	65.000		6.000	
	12.000	45.000		*** ვიდრე მდ. ყაშყაჩაის ხაზამდე.
				**** სახელდობრ: აღმოსავლეთ საქართველოში—14.000 სული მცხოვრები, დასავლეთ საქართველოში—13.000 სული, სამურზაყანო-აფხაზეთ-ჯიქეთში—23.000 სული.
20.000			12.000	
218.000	159.000	45.000	134.000	
8,8%	6,4%	1,8%	5,4%	
116.000	11.000	1.000	106.000	
11.000			10.000	
345.000	170.000	46.000	250.000	
11,7%	5,8%	1,5%	8,5%	

2. პ. ინგოროყვა

სამხრეთ-კავკასიის ქედიდან, საქართველოს ამ ბუნებრივ-
მიჯნისაგან სამხრეთის მხრით.

საქართველოს პროვინციების ამ მოკლე მიმოხილვის შემ-
დგომ დაგვრჩენია წარმოვადგინოთ საზოგადო სურათი საქარ-
თველოს მოსახლეობისა. ამას წარმოგვიდგენს შემდეგი ცხრა-
ლი*:

* მთავარი წყარო საქართველოს მოსახლეობის ქვემოთ წარმოდგენილი
ცხრილისა არის უკანასკნელი სტატისტიკა: სასოფლო-სამეურნეო აღწერა
1916-ის წლისა, მოხდენილი რუსეთის მმართველობის მიერ. ამ სტატის-
ტიკის ცნობების სინამდვილეს ადასტურებს მეორე წყარო, რუსეთის სა-
ხელმწიფოს საყოველთაო აღწერა 1897 წლისა, რომლის მიხედვითაც
ვლენულობთ თითქმის იმავე პროცენტებს საქართველოში მოსახლე ცალკე
ეროვნებათა ჯგუფებისას.

ამ მთავარი წყაროდან (1916 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერი-
დან) — ჩვენს სტატისტიკურ ცხრილში ნაჩვენებია პირველი სამი უმთავ-
რესი რუბრიკა: მოსახლეობა ტფილისის გუბერნიისა, ქუთაისის გუბერ-
ნიისა და სამურზაყანო-აფხაზეთ-ჯიქეთის მხარისა (უქალაქებოდ).

რაც შეეხება ჩვენი ცხრილის დანარჩენს პატარა რუბრიკებს (მოსახ-
ლეობას ქალაქებისას, აღმოსავლეთ საქართველოს სანაპირო მხარისას,
აგრეთვე საქართველოს მოძრავ მოსახლეობას) — ესენი ნაჩვენებია მეორე
ოფიციალური წყაროდან (სამაზრო ადმინისტრაციის ოფიციალური ცნო-
ბებიდან) — იმავე 1916 წლისა, — რადგან მთავარი წყარო ჩვენი ცხრი-
ლისა — სამეურნეო აღწერის სტატისტიკა — შეიცავს ცნობებს მარტო-
ოდენ სოფლების მკვიდრი მოსახლეობის შესახებ და ამასთან აქ არ არის
ჯერჯერობით დეტალურად დამუშავებული ცალკე რაიონებზე აღმოსავლეთ
საქართველოს სანაპირო მხარე.

კერძოთ ქ. ტფილისის მოსახლეობა ნაჩვენებია თანახმად აღწერისა,
რომელიც მოხდა წარსულ წელს საქალაქო არჩევნებისა და დამფუძნე-
ბელ კრების არჩევნებისათვის.

დასასრულ, საქართველოდან გაწვეული ჯარის რიცხვი, — ზედმიწევ-
ნითი სტატისტიკის უქონლობისა გამო, ნაჩვენებია სამხედრო საკრებუ-

წარმოდგენილი ცხრილის განხილვით არ შეგვიძლია არ დავასკვნათ, რომ საქართველო მის ისტორიულ საზღვრებში (— და ეს საზღვრები ამავე დროს საქართველოს ბუნებრივი გეოგრაფიული და სამეურნეო-ეკონომიური ფარგლებია —) ეთნოგრაფიულად მთლიან ერთეულს წარმოადგენს. რასაკვირველია ჩვენ აქ შეუძლებელია სახეში ვიქონიოთ ცალკე სოფლები, ან ცალკე რაიონები, რომლის გამოთიშვა შეუძლებელია ორგანულად შენაწევრებული ტერიტორიული სხეულიდან; მთლიან საქართველოში ქართველობა შეადგენს მოსახლეობის დიდ უმრავლესობას. ქართველობა ითვლება აქ (— გარდა მესხეთის პროვინციისა, რომელიც დღეს-დღეობით დაჭერილია ოსმალთა ჯარების მიერ) — 72,5%.

ეს რიცხვი დიდ პროცენტულ ერთეულად უნდა ჩაითვალოს არა მარტო კავკასიური მასშტაბით.

2. მესხეთის პროვინცია:

მხარეები ახალციხე-ახალქალაქისა და ბათომ-არტაანისა

საქართველო-ოსმალეთს შორის ამ სადაო მხარეების საერთაშორისო-უფლებრივი მდგომარეობა შემდეგია: საქართველოს პროვინცია მესხეთი (— ეს ძირეული ქართული ქვეყანა, რომელიც საქართველოს მთელი ისტორიის

ლოს დაახლოებითი ცნობების თანახმად, რომლის მიხედვით 1916 წლის დამლევსათვის, რა დროსაც ეკუთვნის ჩვენი სტატისტიკა, კავკასიიდან და კერძოდ საქართველოდან — ჯარში გაწვეული იყო ცხრა პროცენტიდან ათ პროცენტამდე მთელი ქრისტიანი მოსახლეობისა (აფხაზებისა და ზაქათალის ოლქის ქრისტიან ქართველების გარდა).

მანძილზე ქართული კულტურის ავანგარდს წარმოადგენდა) მეჩვიდმეტე საუკუნეში ოსმალეთმა მოსწყვიტა საქართველოს. მეცხრამეტე საუკუნის მანძილზე ხელახლა შემოერთებული ოსმალეთისაგან (ახალციხე-ახალქალაქის მხარე — 1829 წელს, ბათომი და არტაანი — 1878 წელს), ეს მხარეები ამის შემდეგ ხელახლა შეადგენენ საქართველოს განუყოფელ ნაწილს, თანახმად 1783 წლის საქართველო-რუსეთის ხელშეკრულებისა, რომლითაც რუსეთის მმართველობა სდებდა პირობას — „на сохраненіе цѣлости настоящихъ владѣній“ Грузинскаго Царства, „предполагая распространить таковое ручательство и на такія владѣнія, кои въ теченіи времени и по обстоятельствамъ пріобрѣтены и прочнымъ образомъ за нимъ утверждены будутъ“—იხ, მეორე არტიკლი; იხ. აგრეთვე მეოთხე სეპარატი არტიკლი: „Е. И. В. общаетъ въ случаѣ войны употребить всевозможное стараніе пособіемъ оружія, а въ случаѣ мира—настояніемъ о возвращеніи земель и мѣстъ издавна къ Царству Карталинскому и Кахетинскому принадлежавшихъ, кои такъ и останутся во владѣній Царей тамошнихъ“—на тѣхъ-же основаніяхъ трактата.

ახალციხე-ახალქალაქის მხარის შესახებ ეს საერთაშორისო-უფლებრივი მდგომარეობა დღემდე არ შეცვლილა; პირიქით 1856 წლის პარიზის ტრაქტატი განმეორებით ადასტურებს, რომ ოსმალეთს ამ მხარეზე არავითარი უფლება არა აქვს.

რაც შეეხება ბათომსა და არტაანს, მათთვის 1918 წლის ბრესტის საზავო ხელშეკრულება ახალ უფლებრივ მდგომარეობას ჰქმნის, მაგრამ — ჯერ ერთი:

— ტრაქტატის ეს მუხლი, რომელიც ეხება ბათომსა და არტაანს, არ შეიძლება ჩაითვალოს სავალდებულოდ, რადგან რუსეთი არ იყო უფლება-მოსილი დაეთმო საქართველოს მიწა-წყალი, შეერთებული მასთან განსაზღვრული პირობებით, მით უფრო, რომ ვიდრე ბრესტის ხელშეკრულება დაიდებოდა — რუსეთმა ფაქტიურად დასტოვა საქართველო, გაიყვანა რა თავისი ჯარები საქართველოს საზღვრებიდან, — და ამით დაჰკარგა ყოველგვარი უფლება საქართველოზე, თანახმად იმავე საქართველო-რუსეთის ხელშეკრულებისა, რომელიც ერთად-ერთი ლოიალური ფუძე იყო საქართველო-რუსეთის საერთაშორისო-უფლებრივი ურთიერთობისა.

და დამოუკიდებლად ამისგან, — თითონ ბრესტის ტრაქტატის მოხსენებული პუნქტი სრულიადაც არა სცნობს ბათომსა და არტაანს ოსმალეთის კუთვნილებად, არამედ ამ მხარეს ეროვნულ-პოლიტიკური თვითგამორკვევის უფლებას ანიჭებს; ოსმალეთის მიერ ჯარების შემოყვანას ამ მხარეში არ შეიძლება სხვანაირი განმარტება მიეცეს, თუ არა დარღვევა ბრესტის ხელშეკრულებისა.

აქვე ვადგენთ ცნობას ამ მხარეების მოსახლეობის შესახებ.

სამივე მხარეში (ახალციხე-ახალქალაქსა, ბათომსა და არტაანში), მოსახლეობის მთავარ ელემენტს შეადგენს ქართველობა, რომელთა შორის დიდი უმრავლესობა მუსულმანია სარწმუნოებით, ნაწილი ქრისტიანი.

1) მუსულმანი ქართველები. მუსულმანობა გავრცელდა აქაურ ქართველთა შორის მეჩვიდმეტე საუკუნიდან, მას შემდეგ რაც ეს მხარეები ოსმალეთმა მოსწყვიტა საქართველოს. ქართველ მუსულმანებში წმიდად არის დაცული ქართული რასა, დიდ ნაწილს შეუნახავს ქართული დედა-ენა, და მთელი ხალხი დღემდე თავისთავს გურჯს (ე. ი. ქართველს) ეძახის.

კერძოთ ქართული ენის გავრცელების შესახებ — უნდა შევნიშნოთ:

მთელი ქართველი მუსულმანობისათვის ვიდრე მეცხრამეტე საუკუნის კარებამდე, და მეცხრამეტე საუკუნეშიაც, დედა-ენა ქართული იყო. ბოლო დროებში — წარსული საუკუნის მანძილზე — ქართული ენის ცოდნა ზოგ ადგილას შემცირდა. ამაში დიდი ღვაწლი მიუძღვის რუსულ რეჟიმს. რუსეთის მმართველობა, რომლის პოლიტიკა მიმართული იყო ქართველობის დასუსტებისაკენ, ყოველნაირად ხელს უშლიდა მუსულმანი ქართველების დაახლოვებას მათ ქრისტიან მოძმეებთან. ყველაფერი ქართული აქ დიდ დევნას განიცდიდა. თუ სადამდე მიდიოდა კერძოთ ქართული ენის შევიწროება ამ მხარეში — ადვილად წარმოსადგენია მართო იმ ფაქტიდან, რომ აქ თურქების მფლობელობის დროს სოფლის სამმართველოსა და სამსაჯულოში ქართული ენა იხმარებოდა, რუსეთის მმართველობამ კი რუსული და თურქული ენები შემოიღო. რუსულ-თურქული ენა შემოღებულ იქმნა აგრეთვე სკოლებში. ქართულ ენის ასეთ დევნას შედეგად ის მოჰყვა, რომ ახალცხე-ახალქალაქის მხარეში — მაგალითად, სადაც მთელი მუსულმანი ქართველობა მეცხრამეტე საუკუნის ნახევრამდე ქართულ დედა-ენაზე ლაპარაკობდა, მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში ქართული ენა აქ ზოგ კუთხეში დავიწყებას მიეცა. ასეთ რაიონებში ძველ თაობას დღემდე ახსოვს ქართული, ახალგაზრდობა კი ვეღარ ლაპარაკობს დედა-ენას. ასევეა აგრეთვე არტაანის კუთხეებში — ფოცხოვის და ტაოს-კარის რაიონებში.

ქართული ენის გავრცელების დღევანდელი სურათი — შემდეგია:

ა) ახალციხე-ახალქალაქის მხარე. აქაურ მუსულმან ქართველებიდან ქართულს დედა-ენაზე ლაპარაკობს 50%-დან 60%-მდე*. ქართული განსაკუთრებით შენახულა აწყურის უბანში, აგრეთვე ზემო-ქობლიანში და ურაველის უბნის ქვემო სექტორში.

ბ) ბათომის მხარე. აქ ყველაზე კარგად არის დაცული ქართული ენა. ბათომის მხარე განიყოფება ორ ოლქად: ბათომისა და ართვინისა; აქედან ბათომის ოლქის მრთელი მუსულმანი ქართველობა ლაპარაკობს უწმიდეს ქართულ ენას. ართვინის ოლქის მუსულმან ქართველების უმრავლესობა (დაახლოებით 60%-მდე) აგრეთვე ლაპარაკობს ქართულს, დედა-ენაზე, სახელდობრ — მურღულის, ლივანის, იმერხევის და ზემო-შავშეთის მოსახლეობა.

გ) არტაანის მხარე. ქართული ენა აქ ძალზე შემსუსტებულია. ქართული შემონახულა ადგილ-ადგილ ფოცხოვის უბანში არტაანის ოლქისა, ტაოსკარის უბანში ოლთისის ოლქისა, და არტაანის ოლქის ცალკე სოფლებში, მაგ., სოფ. ველში.

სულ სამივე მხარეში — ახალციხე-ახალქალაქში, ბათომში და არტაანში ითვლება ქართველი მუსულმანობა: სოფლის მოსახლეობა 238.000 სული, ქალაქებში 5.000 სულამდე; მათ შორის ქართულ დედა-ენაზე ლაპარაკობს არა ნაკლები 140.000-ისა.

2) ქართველი ქრისტიანები. (მართლმადიდებელი და კათოლიკე). ესენი ითვლებიან აქ 50.000 სულამდე: სოფლებში

* ოფიციალური რუსული სტატისტიკით 1916 წლისა, რომელიც ამ შემთხვევაში ენის პრინციპით ხელმძღვანელობს, ამ მხარის 59.000 მუსულმანი ქართველებიდან ქართულად მოლაპარაკე ჯგუფში ნახევანებია 38.000 სული.

(უმთავრესად ახალციხე-ახალქალაქის მხარეში) — 30.000 სული, ქალაქებში — 20.000 სულამდე. ქრისტიანი ქართველების დედა-ენა — ქართულია*.

რაც შეეხება დანარჩენ ეთნოგრაფიულ ჯგუფებს — ესენია: თურქები. მათი რიცხვი არც თუ ისე დიდია (ისინი აღწევენ აქ 20.000 სულამდე). თურქები მოსახლეობენ (თანახმად საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სპეციალური გამოკვლევისა) არტაანის მხარის ცალკე კუთხეებში: ჩილდირში, ტამალის საზოგადოებაში, და პენიაკჩაის სათავეებში. რაც შეეხება ახალციხე-ახალქალაქისა და ბათომის მხარეებს, აქ თურქების მხოლოდ თითო-ორი სოფელია, როგორც — სოფ. გონია (ბათომის მხარეში) და სოფ. ყულალისი (ახალქალაქის მაზრაში).

სომხები (კოლონისტები). მოსახლეობენ უმთავრესად ახალქალაქის მაზრის შუა სექტორში, აგრეთვე ქალაქებში. სომხობა გადმოსახლებულია ამ მხარეში რუსეთის მმართველობის მიერ 1829 წელს.

დანარჩენი პატარა ჯგუფებია: ქურთები, ბერძნები და რუსები.

* მართო ერთი ნაწილი ქართველ კათოლიკეთა, ეგრეთ წოდებული „ველეი“ კათოლიკე ქართველები, გადმოსახლებულნი არტაანის მხარიდან, — ლაპარაკობენ თურქულს. მათი რიცხვი აღწევს 5.000-მდე; მოსახლეობენ ისინი სოფლებში: ხულგუმოს, კარტიკამს, ბავრას, ტურცხს და ნაწილად ვარევანს. (რაც შეეხება ქართულ დედა-ენაზე მოლაპარაკე ქართველ კათოლიკებს. — ესენი მოსახლეობენ: ქ. ახალციხეს, სოფლებში — უდეს, ვალეს, არალს, ბოლაჯურს, ბნელას, ხიზაბავრას და ვარგავს).

საზოგადო სურათს მესხეთის სამთავე მხარის მოსახლეობისას წარმოგვიდგენს შემდეგი ცხრილი*:

ამნაირად მესხეთის პროვინციაში მოსახლეობის მთავარ ელემენტს შეადგენს ქართველობა.

* მესხეთის მოსახლეობის ქვემოლ წარმოდგენილი ცხრილი შედგენილია თანახმად ადმინისტრაციის ოფიციალური ცნობებისა. — ადმინისტრაციის სტატისტიკაში მოსახლეობის დანაწილება ცალკე ჯგუფებად ნაჩვენებია უმთავრესად სარწმუნოების მიხედვით, ჩვენს ცხრილში ბოლომდე გატარებულია ეროვნული პრინციპი. ამ კორექტივის შეტანის დროს ვხელმძღვანელობდით სპეციალური გამოკვლევით საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისა ამ საგანზე, რომლიდანაც არის ნაჩვენები ზემოდ ტექსტში ცნობები მესხეთის ეთნოგრაფიაზე.

ახალციხე-ახალქალაქის მხარისათვის აღებულია 1916 წლის უკანასკნელი ოფიციალური ცნობები; ბათუმის მხარისათვის — რადგან იგი ომის ასპარეზად გადაიქცა 1915—1916 წლებში — აღებულია ომის წინა-დროინდელი — 1914 წლის სტატისტიკა; ხოლო არტაანის მხარისათვის — უცვლელად განმეორებულია ადმინისტრაციის ოფიციალური სტატისტიკა 1909 წლისა, ადგილობრივ შედარებული საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების კომისიის მიერ.

ჩვენი ცხრილი უჩვენებს სოფლების მოსახლეობას. ქალაქებს ამ მხარეში ეთნოგრაფიული კუნძულების ხასიათი აქვს და ისინი მხარის ზოგადი ეთნოგრაფიული სურათის წარმოდგენის დროს მხედველობაში ვერ მიიღება. სულ აქ არის ორი დიდი ქალაქი: ბათომი და ახალციხე, და ოთხი პატარა დაბა-ქალაქები: ართვინი, ახალქალაქი, არტაანი და ოლთისი. მთავარი ქალაქებიდან — 1) ბათომში ითვლება 39.000 სული მცხოვრები: მოსახლეობის უმრავლესობას შეადგენს ქართველები (ქრისტიანები), შემდეგი ადგილი უჭირავს სომხებს და რუსებს. 2) ახალციხეში ითვლება 24.000 სული: უმრავლესობა არის სომხები, შემდეგ მოსდევს ქართველები (ქრისტიანები) და ქართველი-ებრაელები. — რაც შეეხება დანარჩენ ოთხ პატარა დაბა-ქალაქებს აქ ოთხთავეში ითვლება ერთად — 22.000 სული, მათ შორის — სომხები უმთავრესად, აგრეთვე ქართველები, რუსები და სხვ.

მოსახ

ახალციხე-ახალქალაქის, ბათუმის

	სიერცმ. (ოთხკუთხე კილომეტრებით)	მოსახლეობა (გარდა ქალაქებისა)	ეთნოგრაფიული			
			ქართველები			
			მუსულმანი ქართ ლები	ორთოდოქსი ქართველები	კათოლიკე ქართველები	სულ ქართველები
I. ახალციხე-ახალქალაქის მხარე						
1. ახალციხის მაზრა	2.706	72.000	52.000	8.000	6.000	66.000
2. ახალქალაქის მაზრა	2.793	101.000	7.000	7.000	8.000	22.000
სულ — მთელს მხარეში	5.499	173.000	59.000	15.000	14.000	88.000 50,9%
II. ბათუმის მხარე						
1. ბათუმის ოლქი	3.779	82.000	73.000	1.000		74.000
2. ართვინის ოლქი	3.339	61.000	56.000			56.000
სულ — მთელს მხარეში	7.118	143.000	129.000	1.000		130.000 90,9%
III. არტაანის მხარე						
1. დოცხოვის უბანი	588	15.000	15.000			15.000
2. არტაანის ოლქი	5.137	56.000	15.000			15.000
3. თლთისის ოლქი	3.051	32.000	20.600			20.000
სულ — მთელს მხარეში	8.776	103.000	50.000			50.000 48,6%
სულ — სამივე მხარეში	21.293	419.000	238.000	16.000	14.000	268.000 64,0%

ლ ე ო ბ ა

და არტაანის მხარეებისა

შემაღგენლობა მოსახლეობისა					ქართველ მუსულმანთა შორის ქართულ დედა-ენაზე ლაპარაკობს:
ს ხ ვ ა ე რ ე ბ ი					
სომხები	თურქები	ქურთები	სხვა ერები (ქრისტიანები)	სხვა ერები (მუსულმანები)	
4.000 70.000	1.000	2.000 1.000	7.000		} 50—60%
74.000	1.000	3.000	7.000		
					32.000 (დაახლოვებით)
4.000	1.000	2.000	4.000 1.000	1.000 (აფხაზები)	100% 60%-მდე
4.000	1.000	2.000	5.000	1.000	107.000 (დაახლოვებით)
					5—10%
2.000	16.000 3.000	12.000 4.000	13.000 3.000		} 1—5%
2.000	19.000	16.000	16.000		
					2.000 (დაახლოვებით)
80.000	21.000	21.000	28.000	1.000	141.000

ამავე დროს, — და ეს ყოვლის უწინარეს მისაღებია მხედველობაში — ქართველ ერს ამ მხარეზე წმიდა ისტორიული უფლება აქვს. ეს პროვინცია — ძირეული ქართული ქვეყანა არის, აკვანი ქართული კულტურისა, რასაც მისი ქვანიც კი ღაღადებენ, — მრავალფეროვან ქართულ კულტურის მონუმენტები...

პ. ი.

კონსტანტინეპოლი, 4-6 ივლისი, 1918

დამზადებულია კონსტანტინეპოლის კონფერენციისათვის; სამახსოვრო ცნობად.

**„კავკასიის“ ჟურნალის
ტერიტორიული გაიჯნვის გამო**

მოხსენება

საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების
შინაარსი პირველი მოხსენებისა: 1. შესავლის მაგიერ, 2. სა-
ქართველოს საზღვრები, 3. საქართველო-სომხეთის გამიჯნვას
საკითხი.

1. შესავლის მაგიერ.

საუბარს პატარა მიმოხილვით, უფრო სწორედ — მოგონე-
ბით, დავიწყებ.

ამ ერთი წლის წინად, როდესაც ჩვენს საისტორიო საზო-
გადოებაში პირველად წავიკითხე ნარკვევი: „რა ტერიტორი-
ულ საზღვრებში უნდა განხორციელდეს თვით-მმართველობა
საქართველოსი, სომხეთის, ადერბეჯანის და კავკასიის მთეუ-
ლეთისა“, შემთხვევა მქონდა აღმენიშნა — არსებულ პოლი-
ტიკურ სქემათა განხილვის დროს — ერთი უცხო მოვლენა,

სხდომაზე 7 თებერვალს 1918 წ.

რომელიც ინტელექტუალური პათოლოგიის დარგს უნდა მიეკუთვნოს; — შოვლენა — რომლისათვის დღესაც ვერ მომი-
ნახავს სხვა სახელი თუ არა — სიტყვის ფეტიშიზმი. და სჩანს,
მართლაც არსებობს ასეთი ინტელექტუალური სენი, თორემ
სხვაგვარათ შეუძლებელია აიხსნას ის უცნაური ზეგავლენა,
რომელიც ქართულ პოლიტიკურ აზროვნებაზე ჰქონდა სიტყვა-
ფიქციებს: ამიერკავკასია, კავკასია. ამ სიტყვა-ფეტიშების ნიშ-
ნის ქვეშ მიდიოდა უკანასკნელი ათეული წლების ჩვენი პო-
ლიტიკური აზროვნება; არ ყოფილა წარმოდგენილი არც ერ-
თი სქემა ჩვენი და მეზობელი ქვეყნების მომავალი წყობილე-
ბისა, სადაც უკვე თავისთავად არ ყოფილიყვეს ნაგულისხმევი
ამ ფიქტიური სახელების რეალობა: ბოლოს და ბოლოს ქ
საუბარი იყო მარტოოდენ უნიტარულ, ან — თუნდა — ფე-
დერატიულ ამიერკავკასიაზე (resp. კავკასიაზე).

მაგრამ ნამდვილად ხომ ქვეყანა ამიერკავკასია, კავკასია, —
არ არსებობს. თუ რაიმე არის ეს სახელები დაბოლოს, ეს —
მხოლოდ ადმინისტრატიული ტერმინოლოგია რუსეთის იმპე-
რიისა, და საყურადღებოა არავინ გულისხმაში არ ჩააგდო
ჯერ მარტო ამ ტერმინების შინაარსის ცვალებამ წარსულ საუ-
კუნის მანძილზე: 1801 წელს კავკასია შესდგებოდა მარტო-
ოდენ ქართლ-კახეთისაგან, ხოლო 1813-ის წლიდან მოკიდებუ-
ლი აქ შედიოდა დასავლეთი საქართველოცა, ჩრდილოეთი
ადერბეჯანი, და კავკასიის მთელუღეთის ზოგი ადგილები; 1828
წლამდე ერევნისა და ნახჭევანის პროვინციები კავკასიად არ
ითვლებოდა, ხოლო — 29 წლიდან კავკასიას შეადგენდა
ჩრდილო-სომხეთთან ერთად ჩრდილო-მესხეთიც. 1878 წლამ-
დე ყარსსა, ან ოლთისს ჯერ-კიდევ არ ეძახოდენ კავკასიას,
ხოლო მიმდინარე ომების ბედი რომ სხვაგვარ წარმართებუ-

ლიყო, ვინ იცის კავკასიად არ მოენათლათ ტრაპიზონი, და მასთან ერთად არზრუმი, და თავრიზიც...

ამ კონგლომერატს არაფერი აერთებდა დღემდე გარდა სამხედრო დიქტატურისა. ეგრეთ წოდებულ „კავკასიაში“ მხოლოდ ხმალის გზით არის შეერთებული სხვადასხვა ქვეყნები და ქვეყნების ჩამონაჭრები; აქ შემთხვევით არის თავშემოკრებილი ერთ ჭერ ქვეშ სხვადასხვა ერი, — რომლებიც არ არის გადაჭარბება ამისი თქმა, სხვადასხვა ისტორიულ ფორმაციას ეკუთვნის:

მართლაც რა აერთებს კულტურულად სომხობას, მაგალითად, და მთეულეთის ლეკ-ჩაჩნებს?

ან რა აკავშირებს კულტურულ-ისტორიულად და რასსიულად — თურქ ადერბეჯანლებსა, ინდო-გერმანულ სომხებსა და რასსიულად განმარტოებით მდგომარე ქართველებს?

ანა-და თუნდა რა აქვს საერთო ჯერ მართო ფიზიკო-გეოგრაფიულადაც-კი „ამიერკავკასიის“ ქვეყნებს: ადერბეჯანის ბარსა, სომხეთის პლატო-ზეგანს, და საქართველოს, ხეობათა ამ კლასიკურ ქვეყანას;

ანა-და რამდენად განსხვავებულია ურთიერთშორის ეს ქვეყნები როგორც სამეურნეო ერთეულები: თვითეული მათგანი წარმოადგენს სულ სხვა-და-სხვა ეკონომიურ-სამეურნეო პროვინციას, შემოფარგლულს ბუნებრივის საზღვრებით; და ამასთან — საქართველოს, მაგალითად, გაცილებით მეტი ეკონომიური მიზიდულობა აქვს ყუბანთან, უკრაინასთან, და დასავლეთ ევროპასთანაც, ვიდრე თუნდა მეზობელ სომხეთთან.

ცხადია, პოლიტიკური კავშირი ასეთი კონგლომერატის, ამ განსხვავებული ქვეყნებისა და ამავე დროს აქ მოსახლე კულტურულად ჰეტერონომი ერების, შეუძლებელი იქნებოდა თავისთავად, თანაბრად მიუღებელი თვითეული ერთეულისთვის.

განსაკუთრებით კი საზიანო კულტურულად დაწინაურებული ერისთვის.

და ამასთან კიდევ ერთი პირობაც: ეგრეთ-წოდებულ ამა-ერკავკასიაში ხომ შემოკრებილია არა მრთელი ქვეყნები, არამედ უმთავრესად ქვეყნების ჩამონაჭრები; ადერბეჯანის — და სომხეთისაც — ეროვნულ-ტერიტორიული მეტროპოლიები „ამიერკავკასიის“ გარეთ მდებარეობენ; და რაიმე მუდმივსა და მტკიცე პოლიტიკურ ერთიანობას ასეთი ერთეულებისას შეუძლებელს გახდიდა ჯერ მართო ეს გარემოება, რადგან აქ თავს იჩენდა ბუნებრივი მიდრეკილება ჩამონაჭრებისა თავის დედა-ერთეულებისაკენ, აქ ადგილი ექნებოდა მუდმივ რყევას — პოლიტიკური იდეალების წინააღმდეგობის მიზეზით, და პირველსავე ხელსაყრელ შემთხვევაში დაირღვევოდა ეს კონგლომერატი... ასეთი პოლიტიკური ორგანიზმი ემსგავსებოდა ორსულ არსებას, რომელსაც მეცხრე თვეზე დედობრივი ტკივილები მოუვა...

ერთობილი „ამიერკავკასიის“ შესახებ ესოდენ ითქვას, აქ კი ხაზი უნდა გაესვას ჩვენს პოლიტიკურ დილემანტობას. ეს უცილებელი ფაქტი, რომ არ არსებობს ქვეყანა ამიერკავკასია (რესპექტ. კავკასია) თითქოს ნათელი უნდა ყოფილიყო თავისთავად, მაგრამ — სწორედ საოცარია — ეს ცხადლივი მოვლენა აღარ დარჩა ასე ადვილ დასანახი, და დავრწმუნდი, რომ ჩვენი პოლიტიკური აზრის ბევრმა პასუხისმგებელმა მესვეურმა დასახელებული მოხსენებიდან მოისმინა პირველად, სახელები კავკასია-ამიერკავკასია რომ ფიქცია არის, და ეგრეთ წოდებული კავკასია ნამდვილად რომ ოთხი სხვადასხვა კულტურულ-ისტორიული კოლექტივია, ოთხი ქვეყანა: საქართველო, სომხეთი, ადერბეჯანი და კავკასიის მთეულეთი. და საინტერესოა აქ ერთი დეტალი: მოხსენების დროს ერთმა მოკამა-

თემ თითონ ტერმინი ადერბეჯანიც-კი მაშინ პირველად ნახმარი ჩვენს პოლიტიკურ ლიტერატურაში („ამიერკავკასიის“ აღმოსავლეთი სექტორის შესახებ), გამოგონილად მიიჩნია...

მაგრამ ფაქტები უფრო დამაჯერებელია, ვიდრე იდეები.

საკმაო იყო რომ ცხოვრების განვითარებას ბუნებრივი საბიელი მისცემოდა, რათა ასე მოკლე მანძილზე ნათელი გამხდარიყო, რომ „კავკასია“ მხოლოდ მექანიკურ შეერთებას წარმოადგენს სხვადასხვა ორგანიული ერთეულებისას:

ადერბეჯანმა უკვე დაარღვია თავისი გაჩერება და ეხლა მისთვის სახელის ძებნა ძველს ანნალებში საჭირო აღარ არის; და ნუ თუ ისიც ცხადი არ უნდა იყვეს ყველასათვის, ვისიც-კი პოლიტიკური დალტონიზმი საბოლოოდ განუკურნელი არ გამხდარა, რომ ადერბეჯანი ამიერკავკასიის ერთეულში ირრედენტა იქნებოდა თავისი ეროვნული მეტროპოლიის;

ან-კიდევ კავკასიის მთეულების კლანები, რომელთა პოლიტიკურ მომავალზე არავინ ფიქრობდა (გარდა ზოგი შორსმხედველი ადამიანისა), განსაკუთრებით მას შემდეგ, როცა გაიცნობენ მთეულების ეთნოგრაფიულ რუკას, სადაც წარმოდგენილია ტომთა და ენათა ნამდვილი ხალიჩა, — კავკასიის მთეულებში თავი იჩინა ბუნებრივმა რასსიულმა მიზიდულობამ და დღეს კავკასიის მთეულების ცალკე პოლიტიკური ერთეულის ფაქტთან გვაქვს საქმე;

სომხეთში ეროვნული ძალების ინტენსიური შემოკრება ხდება, და თუ აქ დღემდე არ გადადგმულა გადამწყვეტი პოლიტიკური ნაბიჯი, ამისი მიზეზია ერთის მხრით ის მეტად გართულებული მდგომარეობა, რომელშიაც იმყოფება სომხის ერი, და ამასთან სომეხთა ნაციონალისტების ანექსიონისტური პოლიტიკაც მიმართული ჩრდილოეთისაკენ...

და ასე ერთი წლის მანძილზე ყველა თვალხილულისთვის ნათელი უნდა იყოს ცხოვრების განვითარების ტენდენცია. რუსეთის ადმინისტრაციული ტერმინოლოგიის მიერ შექმნილი მირაჟი თანდათან იფანტება და დღეს ვფიქრობ განთავსებული ვარ წინანდელი მოვალეობისაგან კიდევ გავავრცელო სიტყვა საანბანო საგნებზე.

მაინცა და მაინც თუ ამ ერთი წლის წინად გაუგებრობად იყო მიჩნეული საუბარი იმის შესახებ, თუ რა ტერიტორიულ საზღვრებში უნდა შემოიფარგლოს თვითმყო პოლიტიკურ ერთეულები: საქართველო, სომხეთი, ადერბეჯანი და კავკასიის მთელეთი, — დღეს ეს უახლოესი პრაქტიკული პრობლემაა, რომელიც თითონ სინამდვილემ წამოაყენა გადასაჭრელად.

ჩვენი საუბრის საგანიც ეს — დღეს უკვე მორიგი — პოლიტიკური პრობლემა არის: გაშუქება „კავკასიის“ ქვეყნებს ტერიტორიული გამიჯვნის ძირეული საკითხებისა.

*

სანამ გადავიდოდეთ ჩვენი საუბრის პირდაპირს საგანზე, არ შეგვიძლია არ აღვნიშნოთ, რომ დღეს სულ სხვა პირობებში გვიხდება საუბრის გამართვა ვიდრე წარსულ წელს. დღეს იქნებ ახდეს კიდევ ჩვენი შარშანდელი ყორნისებული ჩხავილი და აკადემიური მსჯელობა ამ საგანზე ეხლა ზედმეტიც გამოდგეს. ფაქტი მაინც ის არის, რომ ჩვენი ქვეყანა დღეს კატასტროფის წინაშე სდგას. და ამისი პასუხისგება არ აშორდება ჩვენი პოლიტიკის დილეტანტ მესვეურებს.

მართლაც, ჩვენ სრულიად უქმად ჩავატარეთ წარსული საბედისწერო წელი, წელი — რომელსაც ინტენსივი შემოქმედების ნიშნის ქვეშ უნდა გაეგლო. ჩვენ გადავავეთ ჩვენი

ეროვნული ენერგია ჯერ რუსეთუმეს, თუმცა უკვე ადრევე ნათელი გახდა ამისი უმიზნობა; ჩვენ ასევე გაკრეტილებულის სიმტკიცით შევრჩით ირრელიგატი ამიერკავკასიის მთლიანობის იდეას, მაშინ როდესაც „ამიერკავკასიის“ ხაზის გვერდით — ჩვენ გვმართებდა ეროვნული გეზის აღებაც, გვმართებდა არ დაყოვნება ეროვნული თვითორგანიზაციით, მით უფრო რომ ბედმა გვარგუნა საბედისწერო გეოგრაფიულ მიჯნაზე ყოფნა და მცირეოდენი ცვალება საერთაშორისო განწყობილებაში ამ კატაკლიზმების დროს ჩვენ გვიქადოდა სრულს განადგურებას, ან ველური ურდოების წინ ქედას მოხრას.

და ჩვენ დავიგვიანეთ კიდევ.

მაინც და მაინც თუ წარსული წლის მანძილზე არც ერთი დამორჩილებული ერი რუსეთის სახელმწიფოსი არ იმყოფებოდა ისეთს ხელსაყრელ პირობებში — როგორც ჩვენ — ეროვნულ იდეალების უკლებლივ მისაღწევად, დღეს ჩვენი ხელმძღვანელი დასების პოლიტიკური დილეტანტობას წყალობით სრულიად უორგანიზაციო ეროვნულად და ყოველსავე რეალურ ძალას მოკლებული ვდგევართ უფსკრულის პირას. არასოდეს პანმონგოლიზმის საფრთხე (ისტორიული — მე ვიტყვოდი, როგორც წარსულის ისე კიდევ უფრო სამერმისო საფრთხე) არ ყოფილა ისე ახლო ჩვენთან, როგორც დღეს. ადვილად შესაძლებელია ჩვენ შემოგვერტყას კიდევ ის საბედისწერო რკალი, რომლისაგან თავის დაღწევას ჩვენი წინაპრები სცდილობდნენ. რკალი დაწყებული ბათომიდან, და იქნებ გათავებული აფხაზეთით (ბორჩალოს და საინგილოს მიჯნებზე შემოვლებული). ეს იგეთივე ფატალური რკალია, რომელშიაც მოექცა სომეხთა ერი წინა საუკუნოებში, და თუ ეს ახლა, შეგვეძლება ვთქვათ, რომ ჩვენც სომეხთა ერის შე-

დგომ „საბედისწერო რიგში ჩავდექით“*... და ამ კატასტროფას აგვაშორებდა, და თუ ვერა, მის შედეგებს მაინც გაანელებდა ჩვენი დროული თვითორგანიზაცია და ეროვნული ენერგიის ინტენსიური შემოკრება, და ამასთან — იმ საერთაშორისო განწყობილებაში, რომელიც აქო წარსული წლის მანძილზე და თითქმის დღემდე, — წინდახედული ეროვნული პოლიტიკა მიმართული სამხრეთის კერძო**...

* ტფუტჩევის თქმა (მისი ლექსიდან — უფროსი იმის სიკვდილზე).

** არა მარტო სამხრეთის, ახლო ჩრდილოეთის მხრითაც. ამ საბედისწერო რეალის გარღვევის პოლიტიკა ჩვენ გვიკარნახებს ახლო კავშირს კავკასიის მთეულებთან, და საამისოდ მართლაც არის რეალური პირობები. მთიელებს ჩვენთან აერთებს არა მარტო ძმური რასსიული ნათესაობა, არამედ — საარსო ინტერესებიც. პანმონგოლიზმის საფრთხე ორმხრივ ელის ქართულ-კავკასიურ რასსას: სამხრეთით — თურქებისა, ჩრდილოეთით — რუსების; ერთი — პირველ რიგში ემუქრება საქართველოს, მეორე — მთეულებს. და თუ საქართველოს ავანგარდი მესხეთი კულტურულად თითქმის ჩამოგვაშორა ოსმალეთმა წარსულ-საუკუნეებში, რუსეთმა — უკანასკნელ ას წელში სრულებით ამოშალა მთეულების რუკითგან საჩერქეზო, და ეთნოგრაფიულად კავკასიის კარებს მიეხვინა. ამ სამეგრისო პერსპექტივაზე მქონდა პატივი მელაპარაკნა კავკასიის მთიელთა პირველ ეროვნულ ყრილობაზე (წარსულ მაისს), ხოლო საქართველოში მარტოოდენ აკადემიურ წრეებში, რადგან ჩვენში მხოლოდ აკადემიურ წრეში თუ შეიძლება ასეთ საგნებზე ლაპარაკი...

ჩვენ აქაც დავიყოვნეთ, იქნებ სამუდამოდ, რომ არა ვთქვათ იმ კულტურული მისიის შესახებ, რომელიც ქართველობას ევალებოდა — და ეხლაც ევალება — კავკასიის მთეულებში (ამ კულტურულ მასსიაზე საუბარს ჩვენ გვექნება შემთხვევა კიდევ დავუბრუნდეთ), — აქ აღვნიშნავდი მხოლოდ, რომ წარსული წლის მანძილზე მართლაც იყო ნიადაგი მთეულებთან ახლო კავშირისათვის; მთეულებში ბუნებრივი რასსიული მიზიდულობა არის ქართველობასთან („ქელს გადაღმა მთიელებთან“ — როგორც ხსენებულ ყრილობაზე ითქვა), და თითონ მთიელების ხელმძღვანელი წრეები იზიარებდნენ კიდევ ქართულ ორიენტაციას, ვიდრე უიმედო არ გამოდგა

ასეთია დღევანდელი ვითარება.

ჩვენ არ ვიცით როგორ გადაივლის ეს საბედისწერო კრიზისი. იქნებ აგვცდეს კიდევ ბედის რისხვა, მაგრამ ფაქტი კი ის არის, ასეთი განსაცდელის დროს ჩვენ მართლაც რომ მართოდენ ამ ბედის ანაბარა ვართ მიშვებულნი, და გვიხდება მოიმედე ვიყვეთ იმ „ერთობილი“ ამიერკავკასიისა, რომელსაც შესაძლოა სწორედ დღეს დაუდგეს ის მეცხრე თვე, რომელზედაც ზემოთ ვამბობდით. დღეს ჩვენ სავსებით დამოკიდებული ვართ გარეშე ძალთა განწყობილებისაგან. რომლის განაჩენი სრულის მორჩილებით უნდა მივიღოთ. და თუ მოსალოდნელი განსაცდელი მართლაც აგვცილდა, შეგვეძლება ვთქვათ, რომ ჩვენ დიდი პოლიტიკური ავანტურა შევირჩინეთ;

ასეთ პირობებში, როდესაც მოახლოვებული კატასტროფა კიდევ ლანდებს ისვრის წინ, გამართვა აკადემიური საუბრისა „კავკასიის“ ეროვნული კოლექტივების საზღვრების შესახებ — უფლებისა და ადამიანური სამართლიანობის სახელით — მეტად სამძიმოა ჩვენთვის მორალურად; და ისედაც გორდის კვანძი აქ, აღვილად მოსალოდნელია ალექსანდრეს ხმაღმა გაჰკვეთოს, და „ამიერკავკასიის სეიმი“ (ეს ჯერჯერობით უკანასკნელი ეტაპი რუსეთის ადმინისტრაციული ტერმინის პოლიტიკური მგზავრობისა), რომელსაც მივალეებული აქვს ამგზის ამ კითხვის გადაჭრა, — იქნებ გერც-კი მოესწროს ამაზე მსჯე-

ჩვენი პოლიტიკური თვითგამორკვევის ლოდინი. და უნდა ვიცოდეთ, მომავალში ეს კავშირი იქნებ შეუძლებელიც გახდეს, რადგან მთელეთი მეთოდურის თანდათანობით თურქდება როგორც კულტურულად, ისე ლინგვისტიურად, და არც ისე შორეულ მერმისში საბოლოოდ გადაგვარდება, თუ-კი იგი თურქების უშუალო გავლენის ზონაში მოჰყვა. და მაშინ ჩვენი ისტორიის მაგისტრალი დასრულდება კიდევ...

ლობას. მაინც, მე ვფიქრობ, ბაასი ამ საგანზე თავისთავადაც არ უნდა იყვეს უმნიშვნელო, რადგან იშვიათია სხვა ხალხი, რომელიც ასე ნაკლებ იცნობდეს თავის ქვეყნის ისტორიასა და ეთნოგრაფიას, ვიდრე ჩვენ...

ამ წინადაგონებით შეპყრობილი გადავდივართ საუბრის საგანზე. პირველ რიგში განვიხილავთ საქართველოს საკითხს, მიმდევნოთ სხვა ქვეყნების კითხვას შევეხებით.

შემოვფარგლოთ ჯერ საქართველოს ბუნებრივი (ამავე დროს ისტორიული) საზღვრები.

2. საქართველოს ტერიტორია

საქართველოს პოლიტიკური საზღვრები ხშირად იცვლებოდა წარსულში, მაგრამ საქართველო ყოველთვის ერთსა და იმავე ტერიტორიას ერქვა; ეს არის ის რვა პროვინცია, რომელზედაც ქართველი ერი მოსახლეობს მთელი მისი მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე: **ქართლი, კახეთი, სამცხე-საათაბაგო** (— ეხლანდელი სამუსულმანო საქართველო: მესხეთი — ლაზისტანით), **იმერეთი, გურია, სამეგრელო, სვანეთი** და **აფხაზეთი**.

ეს ტერიტორია, **საქართველო**, გარდა იმისა, რომ იგი ერთი მთლიანი კულტურულ-ისტორიული ერთეულია, — იგი ამავე დროს ერთი მთლიანი და განუყოფელი ფიზიკო-გეოგრაფიული პროვინცია არის, ერთი **ქვეყანა** შემოფარგლული ბუნებრივი საზღვრებით. ჩრდილოეთით მას არტყია კავკასიონის ქედი; სამხრეთით მას აკრავს სომხეთის ზეგანი, რომლისაგან გამიჯნულია თოვლიანი მთების ერთი განუწყვეტელი სისტე-

მით; დასავლეთით არტყია ზღვა; და მხოლოდ ერთი ვიწრო პირით — სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრიდან — ეკვრის საქართველო ადერბეჯანის ბარსა, მაგრამ აქედანაც მას ჰერეთას უდაბური ველები და საქართველოს რეინი მტკვარი გაჰყოფს.

აი დეტალურად საქართველოს ისტორიული და ამავდროს ბუნებრივი გეოგრაფიული საზღვრები:

ა) ჩრდილოეთით: საზღვარი იწყება შავი ზღვის პირას გაგრის კარებიდან და მისდევს ჯერ კავკასიონიდან ჩამოსულ გაგრის მასსივს; აქედან მიჰყვება კავკასიონის მთავარ ქედს ვიდრე ხევამდე; ხევიდან საზღვარი გადადის კავკასიონის უმაღლეს მთაგრეხილზე — პირიქითელ შტოზე — რომელიც შემოფარგლავს ხევს, ხევსურეთსა და თუშეთს; თუშეთიდან საზღვარი ხელახლა მიჰყვება კავკასიონის მთავარ წყალთაგამყოფ ქედს ვიდრე კახის (ქურმუხის) თავამდე საინგილოს ბოლოში;

ბ) აღმოსავლეთი საზღვარია — ხაზი კავკასიონის ქედიდან ვიდრე მტკვარ-ალაზნის შესართავამდე (ქურმუხის ხეობის აღმოსავლელი მიჯნა).

გ) სამხრეთით: ჯერ მტკვარი — ალაზნის შესართავიდან ქცია-ხრამის შესართავამდე, შემდეგ მთების ერთი მთლიანი წყება: ყაზახ-ბორჩალოს ქედი, სომხეთის ქედი, აბოც-ჩილდარის ზეგანის სამხრეთი კვერნაქი, მესხეთის (ირიჯლუს) ქედი, საქართველოს ყელის (გურჯი-ბოლაზის) შტო, ლაზისტანის ქედი და აქედან ჩამოსული კვერნაქი რომელიც მიაღგება შავ ზღვას რკინის-პალოს კარებთან რიზეს სამხრეთით.

დ) დასავლეთი საზღვარია — შავი ზღვა რკინის-პალოს კარებიდან მოკიდებული ვიდრე გაგრის კარებამდე.

ამ ტერიტორიას დღევანდელის ადმინისტრაციულის დანაწილებით შეიცავს: ტფილისისა და ქუთაისის გუბერნიები,

ბათუმის მხარე, სოხუმისა, ზაქათალის, არტანის და ოლთისის ოლქები და ამათ გარდა ოთხი ჩამონატერი მიწერილი არა ქართულ ადმინისტრაციულ ერთეულებზე: გაგრის უბანი, ქვემო-ყარაიას ველები, ბამბაკი და აბოცი*.

ეს რუსეთის საქართველო. ოსმალეთის საქართველოს ტერიტორიას შეიცავს: კისკიმის, თორთუმის და ისპირის ყოფილი კაზები და ლაზისტანის ყოფილი სანჯახი.

ასეთია საქართველოს ტერიტორიის ფარგლები. ეს ტერიტორია არის საქართველო ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით, ქართველი ერის მიწა-წყალი, სადაც მას უწარმოებია თავისი ისტორია, და რომლის ყოველი მიდამო მოფენილია ქართული მრავალფეროვანი კულტურის მონუმენტებით. აქ არ არის მითვლილი არც ერთი ნატერი მიწა, რომელიც დაპყრობით ან სხვა რაიმე გზით ყოფილიყვეს შემოერთებული (ასეთი პროვინციებიც — როგორც ცნობილია — არა ერთი და ორი შედიოდა საქართველოს სახელმწიფოში, თვით რუსეთთან შეერთების დროსაც), აქ შემოფარგლულია მარტოოდენ ძირეული ქართული ქვეყნები.

* გაგრის უბანი — ეს აფხაზეთის ჩრდილოეთი სექტორი არის, მიწერილი დღეს სოჭის ოლქზე; ქვემო-ყარაია — კახეთის ნაწილია (შირაქის ველების პირდაპირი გაგრძელება მტკვრამდე), რომელიც მხოლოდ მეცხრამეტე საუკუნეში ადმინისტრაციული გადამიჯნვის დროს მიაწერეს ადერბეჯანის მაზრებს (ყაზახსა და განჯას); ბამბაკი და აბოცი ქართლის სამხრეთი ოლქებია, რომლებიც აგრეთვე მეცხრამეტე საუკუნეში შეუერთეს სომხეთის მაზრებს (ალექსანდროპოლსა და ყარსს).

ამათ გარდა საჭიროა კიდევ ორგან შესწორდეს დღევანდელი ადმინისტრაციული საზღვრები. სახელდობრ, ხევის განაპირა ნაწილი — მიწერალია დღეს თერგის მხარეზე (—სოფელ ლარსის რაიონი), ხოლო ქისტეთის რამდენიმე სოფელი შემოერთებულია ჩვენს ხევსურეთზე (— სახანოს საზოგადოება).

მთელი ეს ტერიტორია, საქართველო, სულ უკანასკნელ დრომდე დასახლებული იყო ერთიან ქართველობით. ბოლო დროებში, საქართველოს პოლიტიკურად დასუსტების ხანაში, ზოგ განაპირა ოლქში უცხო ელემენტი გაძლიერდა. განსაკუთრებით საზიანო იყო საქართველოს ეთნოგრაფიული მთლიანობისთვის წარსული საუკუნე, საუკუნე რუსთა მფლობელობის დამკვიდრებისა კავკასიის ქედს გადმოღმა. რუსეთის პოლიტიკა აშკარად იყო მიმართული იქითკენ, რომ საქართველოს ტერიტორია, ყველაზე კომპაქტი და ეროვნულად ერთფეროვანი ერთეული ამიერ-კავკასიის სამფლობელოში ეთნოგრაფიულად აეჭრელებია და ამით გამოეწვია დასუსტება ქართველობის, როგორც ყველაზე კულტურული და სახელმწიფოებრივი ერისა ტრანს-კავკასიაში. სწორედ ამ პოლიტიკის წყალობით მოხდა მასიური ემიგრაცია მაჰმადიანი ქართველებისა მესხეთის ოლქებიდან, და მათ ნაოხარზე გადმოსახლებული იქმნა უცხოელობა, ასე — ჯავახეთში; ამავე მიზნითვე ყოველნაირად ხელს უწყობდენ სამშობლოში დარჩენილ მაჰმადიან ქართველების ლინგვისტიკურად გათურქებას, რასაც შედეგად ის მოჰყვა, რომ თუ მეცხრამეტე საუკუნის კარებამდე თითქმის მრთელი მესხეთი ქართულ დედა-ენაზე ლაპარაკობდა, წარსული საუკუნის მანძილზე აქ ბევრგან თურქული ენა გავრცელდა; ასეთსავე პირობებში გაძლიერდა უცხოელთა მოსახლეობა ქართლის სამხრეთ სანაპიროებზე, ასე წალკაზე და სამხრით, სადაც წარსულ საუკუნეთა ზმირი ომიანობისა გამოძირეული ქართული მოსახლეობა მეტად შემცირებული იყო და სადაც მზა-მზარეული საკოლონიზაციო მიწის ფონდი მოიპოვებოდა.

დღეს საქართველოს ტერიტორიული ავანგარდები, ნარევ-მოსახლეობიანი ოლქები, სადაოდ არის აღიარებული ზოგი პოლიტიკური წრეების მიერ. ეროვნული მაქსიმალისტები მომიჯნავე ერებისა მოითხოვენ ბოლო დროს შექმნილი ეთნოგრაფიული ურთიერთობის მიხედვით შეცვლას ისტორიული საზღვრებისას, თუმცა ეს უკანასკნელი საზღვრები — როგორც ვნახეთ — თითონ ბუნებისაგან გამოკვეთილ მიჯნებს გასდევს.

რეალური მოსახლეობის პრინციპი, რომელითაც ამართლებენ თავის პრეტენზიებს ეროვნული მაქსიმალისტები, საზოგადოდ დღეს მეტად პოპულარულია ჩვენში. ბევრი მზად არის კიდევ, მარტოოდენ ამ საზომით მიუდგეს „კავკასიის“ გამიჯნვის კითხვას. მართლაც ეს პრინციპიც უსაცილოდ მისაღება სახელმძღვანელოდ, მაგრამ სხვა ფაქტორების გვერდით, რომელზედაც ქვემოთ გვქონდა საუბარი და ამასთან რეალური მოსახლეობის პრინციპს თან უნდა ახლდეს ისტორიული კრიტერიუმი. წამოყენება რეალური მოსახლეობის პრინციპისა სამართლიანი იქნება მხოლოდ იქ, სადაც ეს სამართლიანობა დარღვეული არ ყოფილა მოსახლეობის ეხლანდელი სახის შექმნის დროს. მაგრამ თუ დღეინდელი მოსახლეობის მიხედვით გადავწყვეტთ ისეთ მხარეთა ბედს, რომელიც, კოლონიზაციისა და ძალმომრეობის გზით არის გადარჩეულბული, ეს ყველაზე ნაკლებ შეიძლება გამართლებულ იქმნას სამართლიანობის სახელით. გაზომვა აქ „რეალური“ მოსახლეობის მეტრით, ეს ბოლოს და ბოლოს „რეალური“ უსამართლობა იქნება და ძალმომრეობის დაკანონება. და მოკლედ რომ მოვჭრად — რეალური მოსახლეობის პრინციპით ხელმძღვანელობის დროს ჩვენ მხედველობაში უნდა გვქონდეს არა მარტო დღეინდელი მოსახლეობა, არამედ მოსახლეობა მრთელი ისტორიის მანძილზე, — უნდა ვითვალისწინებდეთ არა მარტოოდენ დღეის

დღეს. არამედ წარსულსაც და მომავლის პერსპექტივას, ერის სამერმისო საჭიროებას... და ჩამორთმევა ქართველი ერისათვის ძირეული ქართული ქვეყნებისა იმიტომ მხოლოდ, რომ აქ მისი პოლიტიკურად უფლება-ახდილობის ხანაში გაძლიერდა უცხო ელემენტი, — ქვეყნებისა, რომელიც მორწყულია მისი ოფლითა და სისხლით, რომელთანაც გადაბმულია იგი თანამედროვე და სამერმისო რეალური საჭიროებით, ეს იქნებოდა ყოველგვარი სამართლიანობის დათრგუნვა და ქართველი ერის უფლებათა აბუჩად აგდება. ქართველობა ვერ შეურიგდებოდა ამ ძალადობას, — და ეს ნაკლების უფლებით, ვიდრე ჩეხები ბოჰემიის ოლქების დაკარგვას, პოლონელები პოზნანის სანაპიროების ჩამოშორებას, და ან ჩვენი მეზობელი სომხები სამხრეთი-სომხეთის მოტაცებას.

საქართველოს ტერიტორიულ ავანპოსტებზე — ზემოთ რომ ვახსენეთ, — არა ერთი და ორი პრეტენდენტი აცხადებს უფლებას. და აკი კიდევ საქართველოს სახელმწიფო გერბზე თითქოს წინასწარმეტყველებით წარწერილი იყო სიტყვები: „განიყვეს სამოსელი ჩემი და კვართსა ჩემსა ზედა იყარეს წალი“...

P. S. ჩვენ აქ აღარ ვამთავრებთ წინადადებასაც... ეს გვერდები უკვე დაბეჭდილი იყო, როდესაც მდგომარეობა შეიცვალა და ჯერხნობით ზედმეტად მიგვაჩნია გამოვაქვეყნოთ ამ მოხსენების დანარჩენი ნაწილი საქართველოსი და მეზობელი ქვეყნების სადაო ტერიტორიული საკითხების პრეციზული განხილვა. ჩვენი წინადგრძნობა მართლდება. 17 ამ თვეს ტელეგრაფმა მოგვიტანა სამწუხარო ცნობა, რომლის განმეორება

აქ გვიძნელდება და არც არის საჭირო... და ეს იქნებ მხოლოდ პრელუდია იყვეს კატასტროფის... მაინცა და მაინც, თუ ძალთა განწყობილება არ შეიცვალა, ბათოთან იჭედება პირველი რგოლი იმ რკალისა, რომელზედაც ზემოთ ვამბობდით, პირველი რგოლი ჯაჭვისა, რომლითაც პრომეთე კავკასიონზე უნდა მილურსმონ.

„17 თებერვლის სამწუხარო ცნობა“ გულისხმობს დეპეშას, რომლითაც საქართველოში შეიტყვეს, რომ რუსეთს გადაწყვეტილი ჰქონდა ხელი მოეწერა ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებისათვის და ამ აქტით ოსმალებისთვის დაეთმო ყარსი, ბათუმი და არღანანი (რედაქტორის შენიშვნა).

ბიბლიოგრაფიული მინაწერი:

პავლე ინგოროყვას ეს ორი მცირე თხზულება „საქართველოს ტერიტორიის საზღვრების შესახებ“ და „კავკასიის ქვეყნების ტერიტორიული გამიჯნვის გამო“ 1918 წელსაა გამოქვეყნებული და უკავშირდება ჩვენი ეროვნული და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების უკიდურესად მწვავე პრობლემას: საქართველოს ისტორიული საზღვრების დადგენას, იმ ჭეშმარიტი სურათის აღდგენას, რაც მოუგვარებელი იყო მაშინაც და არანაკლებ გვაღელვებს დღესაც.

ამ თხზულებათაგან პირველი მომზადდა როგორც სამახსოვრო ცნობა კონსტანტინეპოლის კონფერენციისათვის და იქვე გამოიცა ცალკე წიგნაკად ქართველ კათოლიკეთა სავანის საბეჭდავში.

ხოლო მეორე რამდენიმე თვით ადრე დაიბეჭდა ჟურნალ „პრომეთეს“ ფურცლებზე (№ 2).

ეს ორივე თხზულება წარმოადგენს არამარტო პოლიტიკური შინაარსის დოკუმენტებს, არამედ უაღრესად ფასეულ მეცნიერულ ნარკვევებსაც. ამიტომ მაშინდელ ისტორიულ ყოფაზეც გარკვეულ შეხედულებას გვიქმნიან და აქტუალობასაც დღემდე ინარჩუნებენ.

ამ უკიდურესად მწვავე პრობლემის — საქართველოს ისტორიული საზღვრების (ამასთან გეოგრაფიული ნომენკლა-

ტურის და მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობისა და სტატისტიკური აღწერების) — შესწავლასა და გარკვევას პავლე ინგოროყვას მთელი სამეცნიერო და საზოგადოებრივი ცხოვრება მიეძღვნა.

მკითხველს შეუძლია გაეცნოს მის მონოგრაფიულ ნაშრომებს:

„ჩახრუხაისძე. პოეტი. მოგზაური“ („კავკასიონი“, 1924, № 1—2, 3—4).

„ლეონტი მროველი“ (ენიმკის მოამბე, 1941, X).

„შოთა რუსთაველი“ (თხზულებანი, ტ. IV, 1978). იხ. აგრეთვე „რუსთველიანასა“ და „რუსთველიანას ეპილოგის“ დამატებანი და შენიშვნები (ტ. 1, 1963).

და, განსაკუთრებით, ქართული მეცნიერების მართლაც მონუმენტური ძეგლი და ისტორიულ-ფილოლოგიური კვლევის შედეგრი „გიორგი მერჩულე“.

სიცოცხლის ბოლო ხანებში მუშაობდა მონოგრაფიაზე „საქართველოს ტერიტორია და მოსახლეობა XII—XIV საუკუნეებში“.

ასე რომ, ეს ორი მცირე თხზულება შემდგომი გაღრმავებული კვლევა-ძიების წინამორბედად გვევლინება.

აქვე ერთი აუცილებელი შენიშვნა უნდა დაერთოს: რათა ყველაფერი ნათელი იყოს, აფხაზეთის მხარეზე სრული წარმოდგენისა და დაწვრილებითი ცნობებისათვის იხ. „გიორგი მერჩულეს“ მეოთხე თავი.

უკვე მაშინ პავლე ინგოროყვა აღიარებული გახლდათ, როგორც საქართველოს საზღვრების ერთ-ერთი საუკეთესო მცოდნე. და საგანგებო კომისიამ მომდევნო, 1919 წელს ამიტომაც მიანდო მას, მოემზადებინა მოხსენება აღმოსავლეთ

საქართველოს (საინგილოს) ისტორიულ-გეოგრაფიული საზღვრების თაობაზე. როგორც აღნიშნავენ, იმხანად ეს გახლდათ ყველაზე რთული და მწვავე საკითხი, რადგანაც მის ირგვლივ დიდ პრეტენზიას აცხადებდნენ სომხეთი და აზერბაიჯანი.

ამ ვრცელი მოხსენების არსებობის ფაქტი ზეპირი გზით იყო შემორჩენილი და, საგულისხმოა, რომ მისი ხსოვნა შემონახულია გრიგოლ ურატაძის წიგნშიც „ნამდვილი და ყალბი ისტორია“ (პარიზი, 1958. ქართულ ენაზე).

კარგი იქნებოდა, რომ ამ თხზულებებს ეს ნაშრომიც მიმატებოდა, მაგრამ რადგანაც პავლე ინგოროყვას არქივის მთლიანი შესწავლა ჯერჯერობით ვერ მოხერხდა, ამ თხზულების მოძებნაც გაძნელდა და საზოგადოებისათვის მისი გაცნობა შემდგომისათვის უნდა გადავდოთ.

იმედია, თანდათანობით სრულად და პირუთვნელად შეფასდება ამ მიმართებით პავლე ინგოროყვას ნაღვაწის უდავო მეცნიერული და პოლიტიკური მნიშვნელობა, გამომზეურდება ის წვლილიც, რაც პავლე ინგოროყვას — როგორც არამართო მკვლევარს, არამედ ეროვნულ მოღვაწეს — უშუალოდ მიუძღვის საქართველოს საზღვრების გადარჩენისათვის ბრძოლაში.

ამჯერად კი მისი მტკიცე ხასიათისა და თავგანწირვის უნარის ნათელსაყოფად ვამჯობინე ამ წიგნაკისათვის დამერთო ეროვნული მოღვაწისა და პუბლიცისტის რევაზ გაბაშვილის მემუარებიდან („რაც მახსოვს“) ამოღებული ფრაგმენტი — მღელვარე და წარმტაცი ეპიზოდი პავლე ინგოროყვას ბიოგრაფიისა და ჩვენი დროის საქართველოს ისტორიისა.

როსტომ ჩხეიძე.

მგზავრობა ბათუმიდან ტრაპიზონს

სრულებით შემთხვევით რომ შევედი „ეროვნულ საბჭო-ში“, ასეთი სურათი დამხვდა: კედელზე ჩამოკიდებულ რუკას-თან იდგა ბ-ნი აკაკი ჩხენკელი (მეორე დღეს ტრაპიზონში მიდიოდა) და კიდევ რამდენიმე ქართველი. არ ვიცი, „დელეგატი“, თუ არა; სტუდენტის ქუდიანი პავლე ინგოროყვა, ჯოხით ხელში უჩვენებდა და უხსნიდა საქართველოს ნაწილებას საზღვრებს. მე სწორედ მაშინ შევესწარი, როცა შემოხაზა ჯოხის წვერით ერთი ფართობი და მიუბრუნდა მსმენელთ: „ეს გახლავთ კახეთი!“

— ქე დიდი ქვეყანა ყოფილა! — შესძახა გაკვირვებით ბ-ნმა აკაკიმ.

და, აი, ასეთი დელეგაციის ასეთი მცოდნე მეთაური — მიდიოდა ტრაპიზონში, საქართველოს ინტერესების დასაცავად... და კავკასიისაც.

ჰო და, რა გასაკვირველია, რომ რაუფ-ბეის, მეგობრულად განწყობილს ჩვენდამი*, ზავის პირობების მაგიერ, ხშირად უხდებოდა გეოგრაფიისა და იურიდიულ ცნებათა გაკვეთილები ეძლია მრავალრიცხოვან „დელეგაციისათვის“, საცა,

* ფუად-ფაშა, რაუფ-ბეი იყო აფხაზი წარმოშობით და ამბობენ, აკაკი ჩხენკელის მეზობელ სოფლიდანაც.

ამასთანავე, კრილოვის არაკზე უარესად „Лебедь, щука, и рак“, ადერბეიჯანელები პირში უვარდებოდნენ მათს მოძმე ოსმალებს, სომხებს პირში წვდენა ჰქონდათ გულში და სათნოება — პირზე და ქართველებს ვერას გზით ვერ ათქმევინეს, თუ ვისი სახელით ლაპარაკობენ? საწყალი ჩხენკელი, ყელში ალბად სულ გეგეჭკორის დეპეშა ეჩხირებოდა, ბრესტ-ლიტოვსკში გაგზავნილი, და შეიარაღებულ „თათართან“ „დიალექტიკა“ რას გამოადგებოდა? და დეტალებით რომ არ გავაგრძელოთ, — ზედ გამოჭრილი იყო ის კარიკატურა, რომელიც ხელიხელ დადიოდა ტრაპიზონის „კონფერენციის“ შემდეგ, რადგან დაბეჭდვა არ შეიძლებოდა, პორნოგრაფიულობის გამო.

ტრაპიზონის ლაი-ლაი, საქართველოს ვაი-ვაი იყო! რადგან ოსმალებს ხალხი ჰყავდათ, რომელიც ლაპარაკობდა „კონფერენციაზე“ და ჯარიც, რომელიც იმავე დროს „ითვისებდა“ (:осваивал) ტერიტორიას და ჩვენ კიდევ დიდხანს, — ამის შემდეგაც, — ვერ მივხვდით, რომ სახელმწიფოს, გარდა ლაპარაკისა, სჭირდებოდა ბევრი რამ სხვაც და განსაკუთრებით ჯარი და... ჩემი ხმა ჯერ კიდევ ეროვნულ ყრილობაზედ — 1917 წლის ნოემბერში, — დარჩა „ხმად მლალადებელისა უდაბნოსა შინა“ 1921 წლამდისაც.

*

ტრაპიზონის „კონფერენციასთან“ გადაბმულია კიდევ ერთი უმნიშვნელო ინციდენტი, რომელიც ჩემი პირადი „დიპლომატიური“ მარცხით დამთავრდა. „კონფ.“ გრძელდებოდა უშედეგოდ, ოსმალთს ჯარი სამწუხარო შედეგებით მოიწევდა საქართველო-სომხეთის ახალი საზღვრებისაკენ; უარესი და

უარესი ხმები ვრცელდებოდა. ვეხიბ-ფაშა და გერმანელები მოითხოვდნენ დამოუკიდებლობის გამოცხადებას, ამას ერთვოდა არა მარტო ჩვენი დაჟინებითი მოთხოვნაც, თანახმად „1915 წლის ხელშეკრულებისა“, არამედ აკ. ჩხენკელის დეპეშაც ამავე მიმართულებით (რომელსაც ალბად წარმოდგენაც არა ჰქონდა „განმათავისუფლებელ კომიტეტის“ დოკუმენტზე და რომ სცოდნოდა, ალბად არც გამოიყენებდა, რაკი სოც.-დემოკრატიულ პარტიას შიგ წილი არ ედო); მშიშარა ჟორდანიას ჯიუტობდა და ერთად-ერთი, რაც მოვახერხეთ, მე მომცა „მანდატი“, — წავსულიყავი ბერლინში და (გიორგი მაჩაბელთან ერთად) გვეთხოვნა, — გერმანიის მთავრობა ჩარეულიყო საქმეში და ოსმალებზე გავლენა მოეხდინათ (? თუ რა მხრივ, — ამაზე „მანდატი“ სდუმდა*). იმავე დღეს წავედით მე, პავლე ინგოროყვა და გერონტი ქიქოძე და მეორე დღეს საღამომდე ძლივს დავითანხმეთ, ბათუმში, „კაპიტანი“ მანქანიანი და იალქნიანი პატარა ნავისა, ფულით და რევოლვერით, — წავეყვანეთ ტრაპიზონში... მე და ინგოროყვა „შევცურდით ზღვაში“. ჯერ იალქნით მივყავდით ნელქარსა, მაგრამ მალე გაძლიერდა, იალქანმა ტყლაშუნი დაიწყო და „კაპიტანმა“ ჩამოუშვა: თან რაღაცა ჩასძახა „მემანქანეს“. ჩავიხედეთ ჩვენცა და ნახევარ-სინათლეში დავინახეთ საკერავ მანქანის ოდენა და მასავით მოჩიფჩიფე „მაქინა“, რომელსაც თავს დასტრიალებდა 18—19 წლისა, გაწეწილი და ნახევრად მოკაკული ბიჭი, რადგან მისი ჭერი და ჩვენი

* საერთო გაურკვევლობის გამო, ეს მანდატი იყო „ფრიად საიდუმლო“, — არავის გაეგო მისი შინაარსი კი არა, არსებობაც კი. რატომ, დღესაც არ ვიცი; ალბად დეზავუაციის შესაძლებლობისათვის, თუ, ვინიცობაა, დასჭირდებოდათ ჩემს წინააღმდეგ (თუ ეს იყო მიზეზი, უჭკუობად არ მიმაჩნია).

იატაკი საკმაო ადგილს არ უტოვებდა წელის გასასწორებლად.

შემობინდდა თუ არა, ჯერ ნელი და შემდეგ უფრო და უფრო ძლიერი ღელვა ასტყდა. ჩვენს ნავს კაკლის ნაჭუჭივით, ზღვა ხან ტალღის ქედზე მოიქცევდა და აქეთ-იქით უფსკრულს დავსცქეროდით, ხან სადღაც ჩავსრიალდებოდით სიღრმეში და გარშემო ცამდე აზიდული წყლის მთები დაგვცქეროდნენ.

მანქანა ჩიფჩიფებდა. პავლე ნერვიულად სულ კიტრის წნილსა სჭამდა. „კაპიტანი“ ნავის ბოლოზე იდგა და გაშტერებით წინ და მალლა იყურებოდა. მე კი განუწყვეტლივ იმ პაწია მანქანას ჩავყურებდი და ყურს ვუგდებდი, ჰა, როდის გაჩერდება?!-მეთქი. უნაპირო, აშლილი ზღვა ასე ხან აგვიტანდა, თითქოს კავკასიონის მთაზედ, ხან ჩავგაქანებდა ჯურღმულში; თითონ ბობოქრობდა, ნავს ათამაშებდა, ჩვენ კი ყველანი უმოძრაოდ ვიყავით თითქო მიჭედნილნი თავთავიანთ ადგილას, როგორც განუყოფელი ნაწილი ამ საოცარი „ხო-მალდისა“.

მანქანა ჩიფჩიფებდა, ცასა და ქვესკნელს სწვდებოდა ჩვენი ზელი, მაგრამ, მივდიოდით წინ, უკან, თუ სად ვეხეთქებოდით, ვერავითარი საშუალებით ვარკვევდით. ასე ვიარეთ 19 საათი ბათუმიდან ტრაპიზონამდე, მანძილი, რომელიც უკან გამოვიარეთ ჯავშნოსან „კაროლ კარლ“-ით — 5 საათში. განთიადზე ზღვა თანდათან დაწყნარდა, ისე რომ ტრაპიზონს რომ ვუახლოვდებოდით, უკვე სარკესავით იყო.

მეზღვაური არა ვარ, მაგრამ ვფიქრობ, სწორედ ამ ნავს სიპატარავემ და მისმა სწორედ კაკლის ნაჭუჭისებურმა გარსმა (:ფორმამ) გადაგვარჩინა დაღუპვას: უფრო მძიმე ან „არგო“-სავით გრძელი რომ ყოფილიყო, ტალღების ცემას ვერ გაუძ-

ლებდა, ეხლა კი ტალღა მას მსუბუქად იტივტივებდა მხოლოდ.

გადავხტით თუ არა, ვიკითხეთ „კონფერენცია“. გამოგვეგება აღშფოთებული გიორგი გვაზავა და „აკ. ჩხენკელის დავალებით“, აღელვებულმა გამოგვიცხადა, რომ „ეხლავე დაგბრუნდეთ უკან... რისთვის მოდიოდით აქ...? თავადაც გართულებული გვაქვს საქმე, თქვენ უფრო გაგვიფუჭებთ...“ და სხ. და სხ. შთაბეჭდილება დაგვრჩა, რომ ჩვენი ჩასვლის ამბავი წინდაწინვე სცოდნოდათ „დელეგატებს“. ძლივს დავაშოშმინეთ გვაზავა, აუხსენით, რომ ჩვენ გერმანიაში მივდივართ დავალებით და აქ მარტო ბერნშტეინის* ნახვა გვინდა. გ. გვაზავა მოვიდა მეორედ ჩვენთან და „ჩხენკელისავე დავალებით“ გვითხრა:

„აქ ჩვენთვისაც ვერა ვშოულობთ საჭმელს და ბინას, თქვენ როგორ მოგაწყობთ?-ო, (— ვინ ეხვეწებოდა ამას?! —) და თუ ეხლავე არ დაბრუნდებით, — დაგაჭერინებთ“-ო. საგიჟეთში გეგონებოდათ თავი. ჩვენ რისთვის მოვედით და მათ რისი შიში ჰქონდათ, ვერ გავიგეთ. ჯიუტად მაინც ბერნშტეინი** მოვითხოვეთ. ტრაპიზონის, სადღაც ომის ნანგრევების ბნელა კუთხეში, გამოგვეცხადა გაფითრებული ბერნშტეინი და ცახცა-

* ეს ბერნშტეინი იყო ძმა ცნობილ გერმანელ ებრაელ ედუარდ (?) ბერნშტეინისა, რომელსაც რუსის სოციალ-დემოკრატია ეძახდა „ოპორტუნიტს“. მისი ძმა ჩარჩენილიყო თბილისში და ეხლა, არ ვიცი, რომელი ერის „დელეგატი“ იყო „ტრაპიზონის კონფერენციაზედ“.

** ეს ბერნშტეინი დაგვისახელა ბ-მა ნ. ჟორდანიამ: „ძალიან ყოჩაღი კაცია, რევოლუციონერი. ჩვენი მეგობარი. გერმანელია და ჩემი სახელით რასაც ეტყვი, — გაგიკეთებთ“-ო. აკიც გაგვიკეთა!

ხით გვეუბნებოდა: „რა გინდათ ჩემგან? მე არაფერი შემიძლიან, მე თითონ გამოვიპარე როგორმე ჩავალწიო გერმანიაში და რამდენიმე დღის წინად აქედან წასულა უკანასკნელი გერმანული გემი. ოსმალებმა რომ გამიგონ თქვენთან ლაპარაკი, დამხვრეტავენ. არ ვიცი როგორ გავიპარო. წადით უკან“. ისე კანკალებდა ეს საცოდავი შვილი გამარჯვებული გერმანიისა, რომ ჩვენ მასთან — დევგმირები ვიყავით. სულ აქეთ-იქით ქურდული ქცევით და ცქერით წავიდა. ჩვენ ვეცით აქეთ, იქით, მაგრამ ველარც ჩვენი „კაპიტანი“ ვიპოვეთ, ველარც სხვა რამ ნავი ან საშუალება, — გზა განგვეგრძო.

მეორე, თუ მესამე დღეს, ჯავშნოსანი „კაროლ კარლ“, თავისი ნებით სტოვებდა ჩვენ „დელეგაციას“ ტრაპიზონში და ბრუნდებოდა ბათუმში. ჩვენც, კუდ-ამოძუებულნი მარცხით და უსაქმურობით, იძულებულნი გავხდით გამოვეყოლოდით უკან.

რევაზ გაბაშვილი.

ს ა რ ო მ ე ნ

საქართველოს ტერიტორიის საზღვრების შესახებ	3
„კავკასიის“ ქვეყნების ტერიტორიული გამიჯნვის გამო	29
ბიბლიოგრაფიული მინაწერი (როსტომ ჩხეიძე)	45
მგზავრობა ბათუმიდან ტრაპიზონს (რევაზ გაბაშვილი)	48